

EVALUATIE VERKIEZING TK2017

Stemmen vanuit het buitenland

EVALUATIE VERKIEZING 2017

Stemmen vanuit het buitenland

Joost Beukers
Leonie Gerding

DATUM	6 juli 2017
STATUS	Definitief
VERSIE	1.0
PROJECTNUMMER	20174144

Verdonck, Klooster & Associates B.V.

MANAGEMENTSAMENVATTING

Op woensdag 15 maart 2017 werd in Nederland de verkiezing gehouden voor de leden van de Tweede Kamer der Staten Generaal (hierna aangeduid als TK2017). De gemeente Den Haag heeft daarbij een dubbele verantwoordelijkheid. Naast het organiseren van de verkiezing voor personen die in de gemeente Den Haag wonen, organiseert zij ook de verkiezing voor kiesgerechtigde personen die op de dag van stemming in het buitenland verblijven.

Gelet op grote belangstelling, vanuit kiezers, de politiek en de media, en gelet op de problemen die zich in de uitvoering hebben voorgedaan, heeft de gemeente Den Haag Verdonck, Klooster & Associates (VKA) gevraagd de verkiezing te evalueren en aanbevelingen te doen om de problematiek in de toekomst te voorkomen.

Het aantal kiezers buiten Nederland dat geregistreerd werd om aan de verkiezing deel te kunnen nemen, was flink hoger dan bij voorgaande verkiezingen (80.660 in 2017 versus 48.374 in 2012 en 46.562 kiezers in 2010). Een aanzienlijk deel van de registratieverzoeken kwam op de allerlaatste dagen van de registratietermijn binnen en leverde een piekbelasting op in de verwerking.

De medewerkers van de unit Verkiezingen van de gemeente Den Haag hebben grote inspanningen verricht om de onverwacht grote stroom aan registratieverzoeken tijdig te kunnen verwerken. Door de piekbelasting kon niet in alle gevallen worden voldaan aan de wettelijke termijn van 7 dagen om op een registratieverzoek te beslissen. Doordat de gemeente Den Haag niet de ontvangstdatum van een registratieverzoek heeft geregistreerd is het precieze aantal niet meer te bepalen, maar ligt tussen de 4.343 en 7.600 kiezers. Het heeft tot met 16 februari 2017 geduurd voordat de werkvoorraad die was ontstaan op het moment van sluiten van de registratietermijn (1 februari 2017) was weggewerkt. In deze werkvoorraad zaten ook kiezers aan wie herstel verzuim was verleend om een eerder ingediend en afgewezen registratieverzoek te complementeren / corrigeren, en wiens verzoek uiteindelijk ook definitief is afgewezen.

Uit het onderzoek kwam naar voren dat er verschillende interpretaties zijn over de definitie van dagen in bovengenoemde termijn. De gemeente Den Haag is er nu, maar ook in het verleden, altijd van uitgegaan dat hier *werkdagen* wordt bedoeld. Zij heeft dit ook bevestigd gekregen door de beleidsmedewerkers van het ministerie van BZK die de taken rondom kiezers buiten Nederland uitvoeren voor personen die wonen op St Maarten, Aruba en Curaçao. Indien het om *werkdagen* gaat ligt het aantal te laat behandelde verzoeken lager, namelijk tussen 2.796 en 6.053. De wet spreekt echter over dagen. Om uitsluitel te krijgen heeft de Kiesraad op verzoek van VKA dit onderzocht en aangegeven dat naar haar mening onder het begrip 'dagen' hier *kalenderdagen* onder moet worden verstaan. Dit verschil in interpretatie is niet eerder aan het licht gekomen. Aan de wetgever wordt gevraagd definitief uitsluitel te geven over de juiste termijn om misverstanden in de toekomst te voorkomen.

De stembescheiden zijn in zeven batches verzonden tussen 9 januari en 3 maart. In de eerste drie batches zaten kiezers die hadden aangegeven hun stembiljet per e-mail te willen ontvangen. Aan hen zijn alle stembescheiden, behalve het stembiljet, per post verzonden nog voordat de definitieve kandidatenlijst was vastgesteld. Aan de kiezers die hun registratieverzoek tegen het einde van de termijn deden, zijn de stembescheiden verzonden in de laatste batches.

Door zeer veel kiezers is telefonisch en via e-mail contact gezocht met de gemeente Den Haag omdat zij hun stembescheiden nog niet hadden ontvangen. Op verzoek van kiezers heeft de gemeente Den Haag aan ruim 1.000 kiezers een vervangend briefstembewijs toegestuurd.

Uiteindelijk is van 88% van alle geregistreerde kiezers die voor de mogelijkheid om per brief te stemmen hadden gekozen, tijdig een stem terugontvangen. Dit 'opkomst'-percentage is vergelijkbaar met eerdere TK-verkiezingen, al lag toen het aantal kiezers dat een stem heeft uitgebracht lager. Van 8.257 kiezers is de (brief)stem niet of niet tijdig retour is ontvangen. Na afloop van de stemming zijn 919 stemmen alsnog, maar te laat, ontvangen.

Het aantal niet of niet tijdig retour ontvangen stemmen kan niet alleen verklaard worden door de lange doorlooptijd van de internationale post. Er kunnen hiervoor ook andere oorzaken zijn, zoals een bewuste keuze van de kiezer om ondanks de registratie toch niet te stemmen.

De problemen zijn mede terug te voeren op drie structurele oorzaken die samenhangen met hoe het kiesproces voor kiezers buiten Nederland wettelijk is geregeld:

- registratievereiste;
- wettelijk vereiste van stemmen op papier;
- trage en onbetrouwbare internationale postzendingen.

Deze problemen zijn niet nieuw, maar traden ook op bij eerdere TK en EP verkiezingen. Dat het aantal klachten nu groter is heeft een aantal redenen. De eerste reden is dat een groot deel van de registratieverzoeken pas vlak voor de sluiting van de registratietermijn zijn gedaan. Daarnaast was de periode tussen het verzenden van de stembescheiden en het retourneren van stembiljetten 10 dagen korter (tot 31 kalenderdagen) door aangetekende beroepsprocedures bij de Raad van State. De laatste stembescheiden werden daarom pas op 3 maart 2017, 12 dagen voor de verkiezing, verzonden.

Wat goed heeft gewerkt is de mogelijkheid om een nieuw formaat stembiljet via e-mail toe te sturen. Twee-derde van de kiezers heeft aangegeven een biljet per e-mail te willen ontvangen. Daardoor konden de stembescheiden in twee gesplitste zendingen worden toegestuurd; de fysieke papieren briefstembescheiden met het briefstembewijs per post en het stembiljet per e-mail.

Het compactere formaat stembiljet heeft bij de stemopneming niet tot enige problemen geleid. Het aantal telverschillen bij de briefstembureaus in Den Haag bedroeg 17, hetgeen op de 47.280 getelde stemmen een opvallend laag percentage is.

De gemeentelijke organisatie was verrast door het onverwacht grote aantal registratieverzoeken in de laatste week. Ondanks het meermalen uitbreiden van de personele capaciteit en de prijzenswaardige grote inzet in avonden en weekenden lukte het de organisatie niet om alle registratieverzoeken tijdig te verwerken én de grote stroom contacten via e-mail en telefoon tijdig te beantwoorden. Veel van die contacten waren afkomstig van kiezers die zich zorgen maakten omdat ze hun stembescheiden nog niet hadden ontvangen. Een uitgestuurd e-mail bericht op 2 maart leidde tot nog meer reacties. Ingegeven door de grote stroom werk, koos de gemeente Den Haag ervoor om prioriteit te geven aan het verwerken van de registratieverzoeken boven het zo snel mogelijk beantwoorden van alle e-mailberichten van kiezers. Hierdoor zochten veel kiezers nogmaals contact en verergerde zo het probleem.

De gemeente Den Haag had zich beter kunnen voorbereiden door vooraf een risicoanalyse te maken om zo preventieve maatregelen te treffen voor deze en andere (nood)scenario's.

De gemeente Den Haag heeft vanuit een servicegedachte bewust keuzes gemaakt om zoveel mogelijk kiezers te kunnen helpen. Zo heeft ze koeriers ingezet om vertragingen in eigen verwerking te compenseren. Uit de evaluatie blijkt dat ook zij op een aantal punten de regels in de kieswet ruimer heeft geïnterpreteerd dan wellicht toegestaan, zoals de ruime mogelijkheid van herstel verzuim bij registratie en het in één geval toestaan dat te laat ontvangen stemmen bij een briefstembureau alsnog werden meegeteld.

Op verzoek van de gemeente Den Haag is onderzocht welke maatregelen getroffen kunnen worden om de problematiek in de toekomst te voorkomen of te verminderen. Voorkomen kan alleen indien het registratievereiste ondervangen wordt door een registratieplicht voor kiezers buiten Nederland, door stemmen via internet mogelijk te maken en/of door alle postzendingen te vervangen door digitale communicatie. Een registratieplicht is verstrekkend en is in het kader van dit evaluatieonderzoek niet nader onderzocht. Naar stemmen via internet is al veel onderzoek gedaan en heeft het kabinet eerder al besloten dit alleen te overwegen als aan alle waarborgen kan worden voldaan.

Naar de toekomst toe is reeds een belangrijke stap gezet met de invoering van de permanente registratie. Hierdoor kan het registratievereiste voor een groot deel van de kiezers eenmalig en al in een veel eerder stadium worden ingevuld. Voor een groot deel van de kiezers kan dan de stembescheiden ruim voor de dag van stemming worden verstuurd, zodat er ook een veel ruimere termijn is om het stembiljet te retourneren. Dit onder de conditie dat de mogelijkheid van het toesturen per e-mail van het aangepaste stembiljet ook na afloop van het Tijdelijk Experimentenbesluit op 1 januari 2018 een wettelijke basis houdt.

Om de problemen te voorkomen / te verminderen heeft VKA 24 maatregelen benoemd. Zeven daarvan dragen naar de mening van VKA hier het meest aan bij. Deze maatregelen kunnen niet alleen door de gemeente Den Haag worden opgepakt, maar vergen een inspanning van de wetgever en anderen.

1. Alle kiezers een stembiljet per e-mail toesturen, zodat het briefstembewijs eerder kan worden toegezonden. (actie wetgever)
2. Invoeren duplicaat briefstembewijs, afschaffen vervangend briefstembewijs. (actie wetgever).
3. Mogelijkheid bieden om briefstembewijs ook te gebruiken als kiezerspas en als onderhandse volmacht. (actie wetgever)
4. Dagelijkse productie en verzending van stembescheiden. (actie Den Haag)
5. Uitbreiden van het aantal briefstembureaus in het buitenland. (actie minister BZK, BuiZa, Defensie)
6. Betere en eenduidige voorlichting, zowel over praktische uitvoeringszaken als over directe persoonsgerichte communicatie op relevante momenten (zoals briefstembescheiden verzonden etc.) (actie Den Haag en ministeries van BZK en BuiZa)
7. Organisatie, processen en middelen KBN voorbereiden op grotere aantallen kiezers. (actie Den Haag)

De eerste drie maatregelen vergen een wijziging van de Kieswet, mede omdat de Tijdelijke experimentenwet stembiljetten en centrale stemopneming, waarin het aangepaste formaat stembiljet en de mogelijkheid om een vervangend briefstembewijs te verstrekken is geregeld, komt te vervallen per 1 januari 2018.

Tot slot bevelen we aan om een tweetal voorgestelde maatregelen nader te onderzoeken, gelet op het vermoedelijke grote effect wat zij hebben op het oplossen van de problematiek:

8. Wat zijn de financiële consequenties van het verzenden van briefstembescheiden per internationaal opererende koerier. (actie Den Haag en wetgever)
9. Mogelijkheid tot e-mailen van gepersonaliseerd briefstembewijs. (actie wetgever)

INHOUDSOPGAVE

Managementsamenvatting	3
Inhoudsopgave	7
1 Inleiding	9
1.1 Verkiezing TK2017	9
1.2 Afbakening evaluatie	9
1.3 Aanpak	10
1.4 Wijziging Kieswet	10
1.5 Definities	10
2 Algemeen	12
2.1 Proces Kiezers buiten Nederland	12
2.2 Verdeling van verantwoordelijkheden	12
2.3 Organisatie gemeente Den Haag	14
3 Verslag van Uitvoering per fase	15
3.1 Fase 1 - Registratie en inwilliging	15
3.2 Fase 2 – Productie en verzending stembescheiden	20
3.3 Fase 4 - Stemmen en retournering briefstembiljet	25
3.4 Fase 5 - Stemopneming	25
3.5 Publieksvoorlichting en communicatie	28
3.6 Kosten	32
4 Analyse Problematiek	33
4.1 Omvang problematiek	33
4.2 Structurele oorzaken	33
4.3 Korte termijnen tussen dag van kandidaatstelling en dag van stemming	35
4.4 Reeds genomen maatregelen	36
5 Maatregelen	37
5.1 Overzicht van maatregelen	37
5.2 Permanente registratie	39
5.3 Vervroegen dag van kandidaatstelling	41
5.4 Alle kiezers een stembiljet per e-mail toesturen	42
5.5 Actief via e-mail communiceren van datum/tijdstempel status verzonden	43
5.6 Verzenden met internationale koerier met track & trace dienstverlening	43

5.7	Landnaam op retourenvelop in lokale taal stellen	44
5.8	Mogelijkheid tot e-mailen van gepersonaliseerd briefstembewijs	45
5.9	Controle op correctheid adres zo vroeg mogelijk in proces	46
5.10	Grotere voorraad drukwerk bestellen	47
5.11	Dagelijks en in weekend produceren en verzenden	48
5.12	Retourenvelop niet voorzien van retouradres	49
5.13	Separer aparte postroutering middels separate batchbestanden	50
5.14	Controles door printbedrijf	50
5.15	Accepteer elke retourenveloppe, niet alleen de oranje.	50
5.16	Accepteren van niet-volledig gefrankeerde retourenveloppen	51
5.17	Afschaffen vervangend briefstembewijs	51
5.18	Verstrekken duplicaat briefstembewijs	52
5.19	Briefstembewijs ook gebruiken als kiezerspas en als onderhandse volmacht	52
5.20	Instellen briefstembureau op elke buitenlandse post met meer dan 100 kiezers	53
5.21	Ruimere termijn om briefstemmen te verwerken	54
5.22	Eigen contactpersoon en telefonische ingang bij DH voor personeel briefstembureaus	54
5.23	Professionalisering organisatie	54
5.24	Verbetermogelijkheden in voorlichting van kiezers	55
5.25	Verplichte opname van logo's op stembiljet	58
6	Conclusie	60
A	Lijst met geïnterviewde personen	64
A1.	Geïnterviewden	64
B	Tijdbalk	65
C	Bijlagen Stembescheiden	66

1 INLEIDING

1.1 Verkiezing TK2017

Op woensdag 15 maart 2017 werd in Nederland de verkiezing gehouden voor de leden van de Tweede Kamer der Staten Generaal (hierna aangeduid als TK2017). De gemeente Den Haag heeft daarbij een dubbele verantwoordelijkheid. Naast het organiseren van de verkiezing voor personen die in de gemeente Den Haag wonen, organiseert zij ook de verkiezing voor kiesgerechtigde personen die op de dag van stemming in het buitenland verblijven. Deze doelgroep wordt hierna aangeduid als 'kiezers buiten Nederland'. Deze kiezers kunnen stemmen per brief, bij volmacht of door een kiezerspas aan te vragen (indien ze op de dag van stemming toch in Nederland zijn).

Het aantal kiezers buiten Nederland dat geregistreerd werd om aan de verkiezing deel te kunnen nemen, was flink hoger dan bij voorgaande verkiezingen (80.660 in 2017 versus 48.374 in 2012). Een aanzienlijk deel van de registratieverzoeken kwam op de allerlaatste dagen van de registratietermijn binnen en leverde een piekbelasting op in de verwerking. Met name bij de groep kiezers die per brief willen stemmen zijn er diverse problemen ontstaan die gerelateerd zijn aan de internationale postzendingen (heensturen van de stembescheiden en terugsturen van de briefstem). In absolute zin zijn er veel kiezers (ruim 8.100) waarvan de stem niet of niet tijdig retour is ontvangen.

De problemen leidden er ook toe dat er door een aantal kiezers, op initiatief van een kandidaat-kamerlid, een kort geding werd aangespannen met als inzet om de termijn te verruimen waarbinnen kiezers hun stem kunnen retourneren. Dit omdat, naar mening van de eisers, de Staat / gemeente Den Haag tekort waren geschoten in het tijdig versturen van de stembescheiden. De kort geding rechter heeft de eisers in haar vonnis geen gelijk gegeven.

Gelet op grote belangstelling, ook vanuit de politiek en de media, en gelet op de problemen die zich in de uitvoering hebben voorgedaan, heeft gemeente Den Haag Verdonck, Klooster & Associates (VKA) gevraagd de verkiezing te evalueren en aanbevelingen te doen om de problematiek in de toekomst te voorkomen.

Dit document bevat het verslag van deze evaluatie.

1.2 Afbakening evaluatie

De evaluatie heeft alleen betrekking op de uitvoering van de processen voor kiezers buiten Nederland zoals uitgevoerd bij TK2017 door de unit verkiezingen, dienst Publiekszaken van de gemeente Den Haag en door partijen die door de gemeente Den Haag zijn ingehuurd. Speciale aandacht heeft hierbij de mogelijkheid van briefstemmen.

Ook het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) heeft een uitvoerende rol gehad voor kiezers die woonachtig zijn op Aruba, Curaçao en Sint Maarten. De werkzaamheden van BZK maken geen onderdeel uit van deze evaluatie.

1.3 Aanpak

Voor de uitvoering van de werkzaamheden zijn kaders gesteld in de Kieswet (afgekort: 'Kw'), het Kiesbesluit (AMvB) en lagere regelgeving. Deze kaders geven aan om *welke* taken het gaat en welke wettelijke termijnen gelden. In zeer beperkte mate geeft de wet- en regelgeving aan *hoe* de taken moeten worden uitgevoerd. Daarmee is de Kieswetgeving beperkt bruikbaar als normenkader voor deze evaluatie.

Voor deze evaluatie is daarom gekozen om een feitelijk verslag op te stellen van de wijze waarop invulling is gegeven aan de wettelijke taken. Daartoe zijn diverse gesprekken gevoerd met organisaties en personen die een rol hadden in het kiesproces.

Op grond van de geconstateerde problemen is vervolgens een overzicht gegeven van maatregelen waarvan VKA vindt dat deze bijdragen aan het oplossen van de problemen. Deze maatregelen zijn zowel aangedragen door geïnterviewden als door VKA. In Bijlage A is een lijst van geïnterviewden opgenomen.

1.4 Wijziging Kieswet

Tussen de dag van stemming (15 maart 2017) en het verschijnen van deze evaluatie is de Kieswet per 1 april 2017 op relevante punten gewijzigd. Aangezien dit een evaluatie betreft van de verkiezing op 15 maart is steeds de versie van de Kieswet gehanteerd zoals die gold in de periode in de aanloop naar de verkiezing en op de dag van stemming. De relevante wijzigingen nadien worden steeds expliciet benoemd en toegelicht.

1.5 Definities

D3 & M3 Met de term D3 en M3 wordt verwezen naar twee artikelen in de Kieswet. In artikel D3 is geregeld dat kiesgerechtigde personen die buiten Nederland wonen het verzoek kunnen indienen om per brief, bij volmacht of met een kiezerspas te kunnen stemmen. In artikel M3 is geregeld dat kiezers die in Nederland wonen maar op de dag van stemming niet in Nederland verblijven op hun verzoek per brief mogen stemmen. Noot: in de gewijzigde Kieswet is het oude artikel D3 in gewijzigde vorm opgenomen in het nieuwe artikel D2.

Registratieformulier Door het invullen en opsturen van het registratieformulier doet de kiezer een verzoek tot registratie. Dit formulier is als webformulier beschikbaar via de website van de gemeente Den Haag.

Inwilligingsbericht Indien de kiezer aan de voorwaarden voor registratie voldoet wordt door de gemeente Den Haag een formele beslissing genomen op het ingediende

verzoek. Dit inwillingsbericht wordt per e-mail of per brief (indien geen e-mail adres bekend is) aan de kiezer gestuurd.

Stembescheiden	Met de term stembescheiden worden alle documenten aangeduidt die de kiezer nodig heeft om een briefstem uit te brengen. De stembescheiden bestonden bij de TK2017 verkiezing uit i) een verzendenvelop, ii) een voorlichtingsfolder, iii) een briefstembewijs, iv) een oranje retourenvelop, v) een witte enveloppe voor het stembiljet en vi) een stembiljet. Kiezers konden er overigens voor kiezen om geen stembiljet per post te ontvangen maar via e-mail. In Bijlage C zijn afbeeldingen opgenomen van de stembescheiden.
Briefstembewijs	Een gepersonaliseerd bewijs dat het de kiezer toegestaan is per brief te stemmen. De kiezer dient het bewijs te ondertekenen en samen met het stembiljet (waarbij het stembiljet in een gesloten envelop gaat) te retourneren naar het briefstembureau.
Stembiljet	Het papieren biljet waar de kiezer zijn keuze voor een kandidaat op kenbaar maakt.
KBN	Afdeling Kiezers Buiten Nederland van de unit Verkiezingen, welke valt onder de dienst Publiekszaken van de gemeente Den Haag. In dit document worden zowel de termen KBN als de gemeente Den Haag gebruikt als aanduiding van de organisatie die namens de formeel verantwoordelijke Burgemeester & Wethouders taken uitvoerde voor de uitvoering van het proces kiezers buiten Nederland.

2 ALGEMEEN

2.1 Proces Kiezers buiten Nederland

2.1.1 Algemeen

Personen die in het buitenland wonen of werken kunnen, onder voorwaarden, vanuit het buitenland stemmen voor Tweede Kamerverkiezingen, Europees Parlementsverkiezingen en raadgevende referenda. De voorwaarden zijn dat de kiezer de Nederlandse nationaliteit bezit, 18 jaar of ouder is, zijn werkelijke woonplaats in het buitenland heeft en niet uit het kiesrecht is ontzet.

Daarnaast kunnen kiesgerechtigden personen die in Nederland wonen maar op de dag van stemming in het buitenland verblijven, ook een verzoek indienen om per brief te stemmen. Deze kiezers (veelal aangeduid als 'M3', naar het wetsartikel) dienen een verzoek in bij de burgemeester van hun eigen woonplaats. Het ingewilligde verzoekschrift van M3 kiezers wordt doorgestuurd naar de gemeente Den Haag, welke zorgt voor de verdere afhandeling (toesturen stembescheiden etc.)

2.1.2 Wijzen van stemmen

Kiezers die in het buitenland wonen (D3) kunnen stemmen per brief, door een andere (kiesgerechtigd) persoon in Nederland te machtigen of zelf in persoon op de dag van stemming bij een stembureau in een Nederlandse gemeente (met een kiezerspas). Kiezers die in Nederland wonen hebben regulier al de mogelijkheid om in het stembureau, bij volmacht / onderhandse volmacht of kiezerspas te stemmen en kunnen dus op grond van artikel M3 ook stemmen per brief.

Ongeacht de doelgroep en de wijze van stemmen is er een registratievereiste; de kiezer dient zelf, voor elke verkiezing, schriftelijk te verzoeken om mee te kunnen doen aan de verkiezing. Per verkiezing wordt gecontroleerd of de persoon aan de voorwaarden voldoet.

2.2 Verdeling van verantwoordelijkheden

2.2.1 Burgemeester en wethouders van de Gemeente Den Haag

Van oudsher is een belangrijke rol in de uitvoering van het kiesproces voor kiezers buiten Nederland belegd bij de Burgemeester en wethouders van de Gemeente Den Haag. Om precies te zijn:

- a) heeft zij de verantwoordelijkheid voor de registratie van personen die hun werkelijke woonplaats buiten Nederland hebben en die een verzoek doen om opgenomen te worden in deze registratie als kiezer en neemt zij een beslissing op diens verzoek.
- b) heeft zij de verantwoordelijkheid voor de registratie van personen die hun woonplaats in Nederland hebben, maar op de dag van stemming buiten Nederland verblijven, en die een verzoek doen om opgenomen te worden in deze registratie als kiezer en neemt zij

een beslissing op diens verzoek. De burgemeester & wethouders van de gemeente waar de kiezer is ingeschreven in de Basisregistratie Personen (BRP) wordt hierover geïnformeerd.

- c) stuurt zij de kiezers die in de registratie zijn opgenomen de stembescheiden toe
- d) stelt zij briefstembureaus in binnen de gemeente Den Haag
- e) informeert zij de briefstembureaus in het buitenland over de personen die per brief mogen stemmen naar dat briefstembureau
- f) verwerkt zij de uitslagen van de briefstembureaus in het proces-verbaal van het hoofdstembureau van de kieskring 's-Gravenhage

De productie en verzending van de stembescheiden was bij TK2017 uitbesteed aan PostNL.

2.2.2 Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK)

De minister van BZK is verantwoordelijk voor verkiezingen en voor de wet- en regelgeving. Hij draagt zorg voor algemene voorlichting aan kiezers.

Sinds de wijziging van de Kieswet op 3 juli 2013 en de wijziging van het Kiesbesluit op 12 september 2013 voert de minister van BZK voor de landen Aruba, Curaçao en Sint Maarten ook taken uit die voorheen bij de burgemeester & wethouders van de gemeente Den Haag waren ondergebracht. Voor deze landen ligt de registratietaak nu bij de minister van BZK alsook de productie en de toezending van de stembescheiden. Deze taken worden in de praktijk gemandateerd aan de Vertegenwoordiging op deze eilanden. Dit betekent dat de registratieverzoeken en de briefstembescheiden voor deze groep kiezers niet langer heen en weer gestuurd hoeven te worden tussen de vertegenwoordigingen en de gemeente Den Haag. Gelet op eerdere negatieve ervaringen met de postbezorging op de drie eilanden is er bewust voor gekozen om kiezers te stimuleren hun briefstembescheiden te laten afhalen bij het lokale kantoor van de Vertegenwoordiging.

De minister van BZK is ook verantwoordelijk voor het instellen van briefstembureau op Aruba, Curacao en Sint Maarten (art M13, lid 3 Kw).

2.2.3 Minister van Buitenlandse Zaken

De minister van Buitenlandse Zaken heeft op grond van art M13, lid 1 Kw de bevoegdheid om, in overeenstemming met de minister van BZK, in een land een diplomatieke of consulaire vertegenwoordiging van Nederland aan te wijzen waar een briefstembureau wordt ingesteld.

Het is in de praktijk gebruikelijk dat ambassades en consulaire vertegenwoordigingen van Nederland in het buitenland kiezers in het desbetreffende land informeren over aanstaande verkiezingen. Dit is geen wettelijke verantwoordelijkheid of taak.

2.2.4 Minister van Defensie

De minister van Defensie heeft op grond van art M13, lid 4 Kw de bevoegdheid om, in overeenstemming met de minister van BZK, een militaire missie aan te wijzen waar een briefstembureau wordt ingesteld.

2.3 Organisatie gemeente Den Haag

De taken die horen bij de verantwoordelijkheid die burgemeester & wethouders op basis van de Kieswet hebben, maken binnen de gemeentelijke organisatie deel uit van de Dienst Publiekszaken, afdeling burgerzaken. Daarbinnen is een unit Verkiezingen die de beleidsmatige en uitvoerende taken rondom elke verkiezing (leden van Gemeenteraad, leden van Provinciale Staten, leden van algemene bestuur van waterschappen, leden van de Tweede Kamer, leden van het Europees Parlement, raadgevende referenda) verricht. De unit is gehuisvest in het stadsdeelkantoor op de Scheveningseweg in Den Haag. Tussen verkiezingen door bestaat de unit uit een relatief kleine formatie, ten tijde van verkiezingen wordt zij uitgebreid met de inzet van uitzendkrachten (o.m. voor afhandeling registratieverzoeken, telefoon en e-mailcontact) en met vrijwilligers die een rol vervullen in de stembureaus.

Binnen de unit Verkiezingen is een onderdeel Kiezers Buiten Nederland (KBN) die de taken uitvoert die aan de gemeente Den Haag zijn toebedeeld en/of gemandateerd voor stemmen vanuit het buitenland. KBN wordt geleid door een projectleider, die rapporteert aan het unithoofd Verkiezingen.

3 VERSLAG VAN UITVOERING PER FASE

3.1 Fase 1 - Registratie en inwilliging

3.1.1 Registratie

De registratieperiode voor kiezers buiten Nederland startte op 15 september 2016. Vanaf die dag was er op de website van de gemeente Den Haag en bij het ministerie van BZK de mogelijkheid om via een webformulier te registreren. De registratietermijn sloot op 1 februari 2017 (D3), respectievelijk 15 februari 2017 (M3).

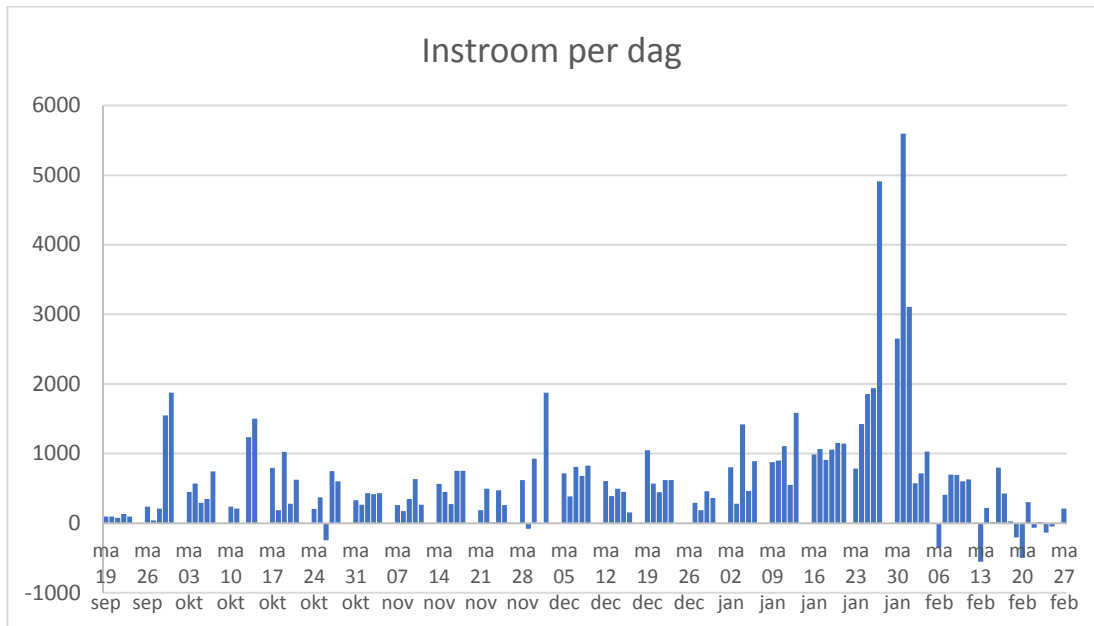
De registratie van kiezers die woonachtig zijn op Aruba, Curaçao of Sint Maarten werd niet door de gemeente Den Haag, maar namens de minister van BZK afgehandeld door de Nederlandse Vertegenwoordiging. Dit registratieproces is in dit hoofdstuk verder niet beschreven, daar het buiten de reikwijdte van dit evaluatieonderzoek valt. Wel is op enkele punten het aantal kiezers afkomstig van deze landen opgenomen in de totaalstellingen.

Middels het registratieformulier kon de kiezer zelf het actuele adres opvoeren waar zij woonachtig is en de stembescheiden wil ontvangen of, indien van toepassing, een alternatief ontvangstadres. De kiezer kreeg open invulvelden om het adres in te voeren.

Het ingevulde formulier moest geprint en ondertekend worden door de kiezer. Samen met een kopie van een op de dag van stemming geldig identiteitsdocument kon deze elektronisch worden verzonden en daarmee als verzoek worden ingediend. Voor de gemeente Den Haag konden deze bestanden verstuurd worden naar kbn.verkiezingen@denhaag.nl, waar deze centraal in één inbox binnenkwamen. Waar de bestanden voldoen aan bepaalde criteria (bijv. een e-mail met twee bijlagen die ingelezen kunnen worden) werden de registraties automatisch verwerkt in een softwareprogramma ('KBN5'). Registratieverzoeken die niet konden worden ingelezen moesten handmatig worden verwerkt door KBN.

De gemeente Den Haag heeft eind september 2016 een uitnodiging per e-mail gestuurd naar alle personen die in haar registratie van de vorige verkiezing stonden. Eind december 2016 werd aan de kiezers die nog niet hadden gereageerd een herinneringsmail gestuurd.

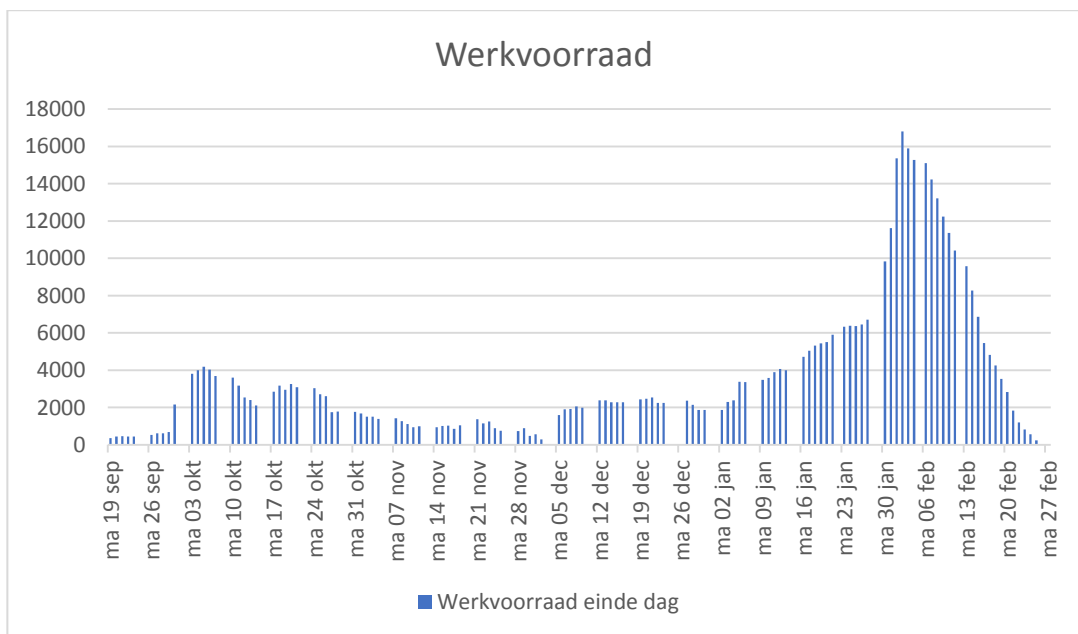
In onderstaande grafiek is het aantal binnengekomen registratieverzoeken per dag in de tijd weergegeven.

Opvallend is de grote piek eind januari. Dit valt samen met de sluiting van de registratieperiode (D3) op 1 februari. Destijds was er in de Nederlandse én buitenlandse media veel aandacht voor de Nederlandse verkiezing.

Werkvoorraad

De instroom aan registratieverzoeken leidde tot een oplopende werkvoorraad. Dit is weergegeven in de figuur hieronder.

Om het grote aantal registratieverzoeken te kunnen verwerken heeft KBN het aantal medewerkers vanaf begin januari 2017 meerdere keren opgeschaald door de inzet van uitzendkrachten.

WETTELIJKE TERMIJN

De gemeente Den Haag moet op grond van artikel D9 Kiesbesluit ¹ uiterlijk op de 7e dag na ontvangst van een registratieverzoek een beslissing nemen dit verzoek. Leiding en medewerkers van de gemeente Den Haag hebben aangegeven deze termijn uit te leggen als zeven **werkdagen**, op grond van artikel Z12 Kw. Zij heeft dit ook bevestigd gekregen door de beleidsmedewerkers van het ministerie van BZK die de taken rondom kiezers buiten Nederland uitvoeren voor personen die wonen op St Maarten, Aruba en Curaçao. De wet spreekt echter over dagen. Om uitsluitel te krijgen heeft VKA de Kiesraad om uitleg gevraagd. De Kiesraad heeft aangegeven dat naar haar mening onder het begrip 'dagen' hier *kalenderdagen* onder moet worden verstaan. Dit verschil in interpretatie is niet eerder aan het licht gekomen.

In het registratiesysteem van de gemeente Den Haag wordt niet *per kiezer* vastgelegd wanneer een registratieverzoek wordt ontvangen. Wel wordt vastgelegd wanneer een definitieve beslissing is genomen over het verzoek (inwilliging / weigering). Hierdoor heeft VKA niet kunnen vaststellen voor welke individuele kiezers niet aan de termijn is voldaan.

Wel is, op grond van de bijgehouden gegevens over de werkvoorraad en de 'productie' (= beslissingen op een verzoek), onderzocht hoe lang het heeft geduurd voordat de werkvoorraad aan het einde van de dag dat de registratietermijn sloot (1 februari 2017) was weggewerkt gegeven de bekende productiecijfers van de dagen daarna. **Belangrijk hierbij is dat alle registraties op basis van de volgorde van binnenkomst zijn behandeld ('first in first out' – principe).**

De piek in de werkvoorraad bedroeg 16.798 verzoeken, het aantal aan het begin van donderdag 2 februari. Uit de productiecijfers van 2 februari en de daarop volgende dagen (zie onderstaande tabel) blijkt dat het tot 16 februari duurde voordat de werkvoorraad was weg. 16 februari is de 13de dag na ontvangst, hetgeen betekent dat niet aan de wettelijke termijn is voldaan.

De werkvoorraad bevatte niet alleen nieuwe registratieverzoeken. In de werkvoorraad zaten ook registraties die eerder waren gedaan, maar die terzijde waren gelegd omdat de aanvraag niet compleet / correct was. In die gevallen heeft de gemeente er voor gekozen om het registratieverzoek niet direct te weigeren, maar om herstel verzuim mogelijkheid te bieden. Dit betekent dat in die gevallen de werkelijke termijn tussen ontvangst en definitieve beslissing veelal

¹ "Op een aanvraag als bedoeld in artikel D 3 van de Kieswet wordt uiterlijk op de zevende dag na ontvangst door burgemeester en wethouders van 's-Gravenhage beslist."

langer is dan de 7 dagen termijn, door toedoen van de kiezer. Het exacte aantal herstel / verzuim gevallen in de werkvoorraad bij sluiting van de registratietermijn is niet bekend.

In de zeven kalenderdagen na ontvangst (periode 2 februari tot en met 9 februari) zijn 9.198 verzoeken afgehandeld. Gegeven het principe dat alle verzoeken op volgorde van binnenkomst zijn afgehandeld, kan gesteld worden dat het aantal kiezers waarvoor in die periode niet tijdig genoeg een beslissing is genomen $16.798 - 9.198$ kiezers = 7.600 kiezers is. Echter, dit is een maximum aantal, gelet op hetgeen in de vorige alinea is gesteld over de herstel verzuim verzoeken die de werkvoorraad flatteren. In totaal is er 3.257 keer herstel verzuim verleend. Stel dat alle herstel verzuim gevallen in de werkvoorraad zaten, dan moet de werkvoorraad worden teruggebracht naar 13.541. In dat geval was, gegeven de productie per dag, de werkvoorraad op dinsdag 14 februari weggewerkt, op de 11^e kalenderdag na sluiting van de registratietermijn.

	Productie	Werkvoorraad einde dag
do 02 feb	1.482	15.316
vr 03 feb	1.334	13.982
za 04 feb	1.192	12.790
ma 06 feb	525	12.265
di 07 feb	1.411	10.854
wo 08 feb	1.683	9.171
do 09 feb	1.571	7.600
vr 10 feb	1.547	6.053
za 11 feb	1.454	4.599
ma 13 feb	751	3.848
di 14 feb	1.634	2.214
wo 15 feb	1.420	794
do 16 feb	1.429	(635)

Geconcludeerd kan worden dat de gemeente Den Haag niet in alle gevallen heeft voldaan aan de wettelijke termijn om een registratieverzoek binnen zeven dagen te beslissen. Het aantal gevallen is niet exact te bepalen maar bedraagt tussen de 4.343 en 7.600.

Noot: indien de termijn wel wordt uitgelegd in *werkdagen* dan hadden alle registratieverzoeken afgewikkeld moeten zijn op vrijdag 10 februari. Aan het einde van die dag waren er nog 6.053 registratieverzoeken te verwerken.

3.1.2 Ingewilligde registratieverzoeken

KBN beoordeelde de registratieverzoeken op basis van de door de kiezer aangeleverde gegevens en de GBA-administratie of aan alle vereisten is voldaan en, indien dat het geval was, willigde het verzoek in. De kiezer werd een zogenoemde inwilligingsbrief of -e-mail toegezonden ter kennisgeving van het besluit.

In onderstaand overzicht zijn de ingewilligde registratieverzoeken weergegeven verdeeld over de verschillende categorieën en de wijze waarop zij zijn ingediend. Onderstaande cijfers zijn inclusief de registraties voor Aruba, Curaçao en Sint Maarten.

Aantal ingewilligde registratieverzoeken		% van totaal
Ingediend per post	17.566	22,3%
Ingediend per e-mail	61.208	77,7%
Totaal:	78.774	

Aantal ingewilligde registratieverzoeken		% van totaal
Waarvan briefstem	68.132	84,5%
- Stembiljet per e-mail	39.268	57,6%
- Stembiljet per post	28.864	42,4%
Waarvan volmacht	6.848	8,5%
Waarvan kiezerspas	5.680	7,0%
Totaal	80.660	

Van de bij de gemeente Den Haag ingediende registratieverzoeken zijn er in eerste instantie 3.257 geweigerd. Kiezers hebben van KBN de mogelijkheid gekregen om hun registratieverzoek in orde te maken (veelal ontbrekende handtekening of kopie identiteitsbewijs). Uiteindelijk zijn er 1.127 definitief afgewezen.

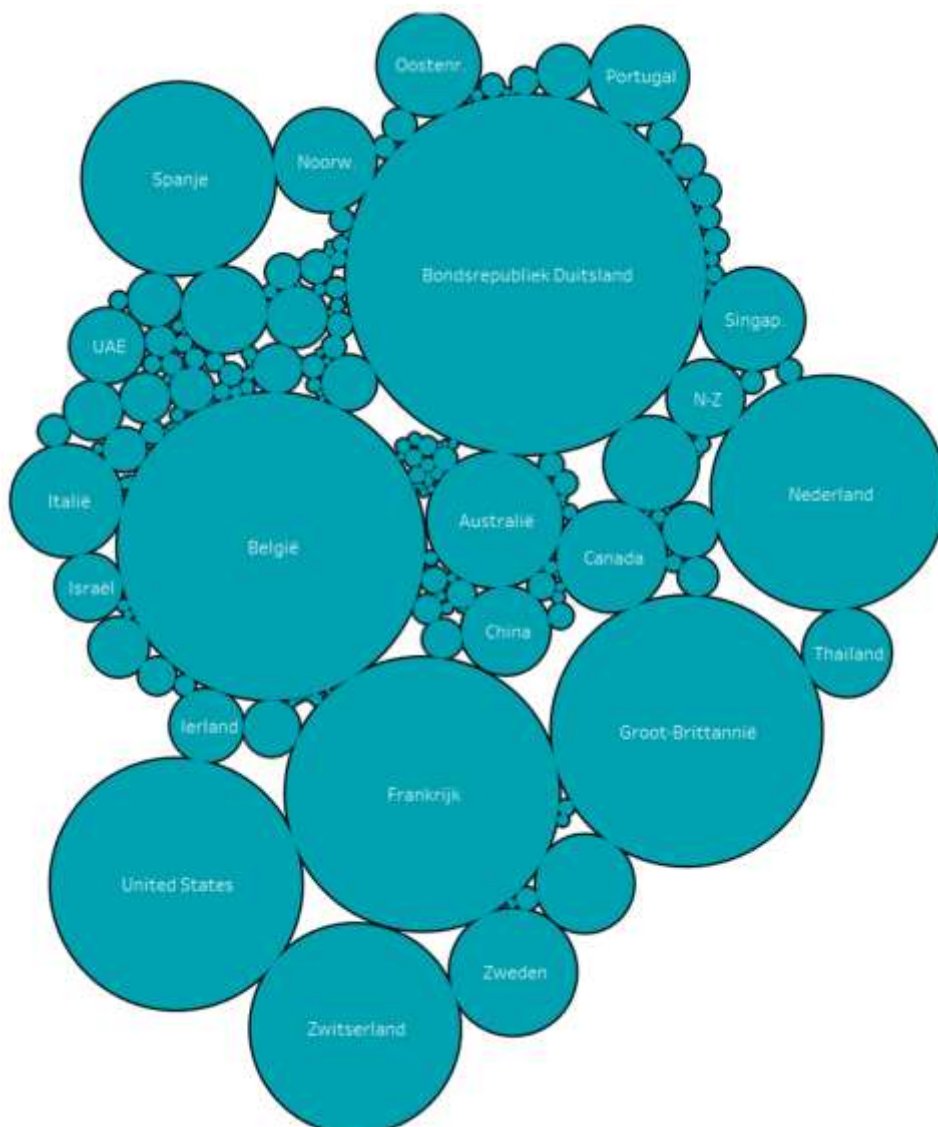
3.1.3 Afkomst registratieverzoeken per land

In onderstaande figuur is weergegeven naar welke landen de stembescheiden zijn gestuurd.

Noot: de naar Nederland verstuurde stembescheiden zijn volmachten of kiezerspassen.

Enkele statistieken:

- 75% van de geregistreerde kiezers heeft een adres opgegeven in één van de 'top 10' landen
- 95% van de geregistreerde kiezers heeft een adres opgegeven in één van de 'top 35' landen
- Er zijn veertig landen met meer dan 100 geregistreerde kiezers

3.2 Fase 2 – Productie en verzending stembescheiden

3.2.1 Inhoud stembescheiden

Voor de kiezers die kozen voor een volmacht of een kiezerspas is een volmachtbewijs en kiezerspas toegestuurd, welke identiek is aan de volmachten en kiezerspassen die aan kiezers binnen Nederland worden toegestuurd.

De briefstembescheiden bestonden uit:

1. een verzendenvelop
2. een voorlichtingsfolder
3. een briefstembewijs
4. een oranje retourenveloppe

5. een witte envelop voor het stembiljet
6. (een stembiljet) (indien aangevraagd)

3.2.2 Productie stembescheiden

De productie van de stembescheiden is uitbesteed aan PostNL, welke een drukkerij heeft ingeschakeld voor het drukken van de biljetten, enveloppen en briefstembewijzen. PostNL heeft zelf de personaliseer-, couverteer- en verzendactiviteiten uitgevoerd.

Personalisatie

Van de stembescheiden werden het briefstembewijs, de oranje retourenveloppe, de volmachten en kiezerspassen gepersonaliseerd.

Het briefstembewijs bevat de gegevens van de kiezer zoals opgegeven ten tijde van registratie. De oranje retourenveloppe wordt gedrukt met een retouradres passend bij het adres van de kiezer.

Dit kan zijn:

1. Indien in het land van vestiging een briefstembureau is gevestigd: het adres van dat briefstembureau.
2. Indien het land van vestiging binnen de EU valt of geen briefstembureau heeft: het adres van het briefstembureau Gemeente Den Haag.

Het advies van het ministerie van Buitenlandse Zaken over de schrijfwijze van de adressen op de retourenveloppe is door KBN overgenomen.

PRODUCTIE EN VERZENDPROCES

Het productieproces via PostNL is verlopen via de volgende stappen:

1. Na opgave verwachte aantallen door KBN heeft PostNL het benodigde drukwerk besteld bij de drukker.
2. KBN heeft bij PostNL aangegeven wanneer zij verwacht de bestanden te kunnen sturen aan PostNL.
3. PostNL heeft op basis van die verwachting haar activiteiten ingepland.
4. KBN heeft een batch met adressen klaargemaakt voor verzending en deze per batch middels een bode naar PostNL gestuurd.
5. PostNL heeft het adressenbestand gecontroleerd 'op het oog'. (Incomplete) Adressen die, op basis van ervaring van PostNL overduidelijk niet zullen aankomen zijn ter controle naar KBN teruggestuurd.²
6. Op basis van het adressenbestand zijn de stembescheiden (drukwerk) gepersonaliseerd.
7. De barcode op het briefstembewijs is handmatig steekproefsgewijs gecontroleerd op leesbaarheid door PostNL.
8. De stembescheiden zijn machinaal samengevoegd tot een verzendklaar pakketje.

² Er zijn met PostNL geen afspraken gemaakt over de controle van adresbestanden.

9. De verzendklare-stembescheiden zijn vanuit de PostNL locatie Utrecht verplaatst naar de PostNL locatie Bleiswijk.
10. De verzendklare-pakketjes zijn handmatig steekproefsgewijs gecontroleerd door een medewerker van KBN op de locatie Bleiswijk (of Utrecht indien de controle voor de verplaatsing kon plaatsvinden). Met de handscanner wordt aan de hand van de barcode gecontroleerd of de gepersonaliseerde stembescheiden kloppen met de gegevens in het registratiebestand.
11. Na controle worden zijn verzendklare briefstembescheiden verstuurd via luchtpost, respectievelijk gewone post voor kiezers in België.
12. Stembescheiden voor Volmacht en Kiezerspas zijn met reguliere post verstuurd (veelal) naar een adres in Nederland.

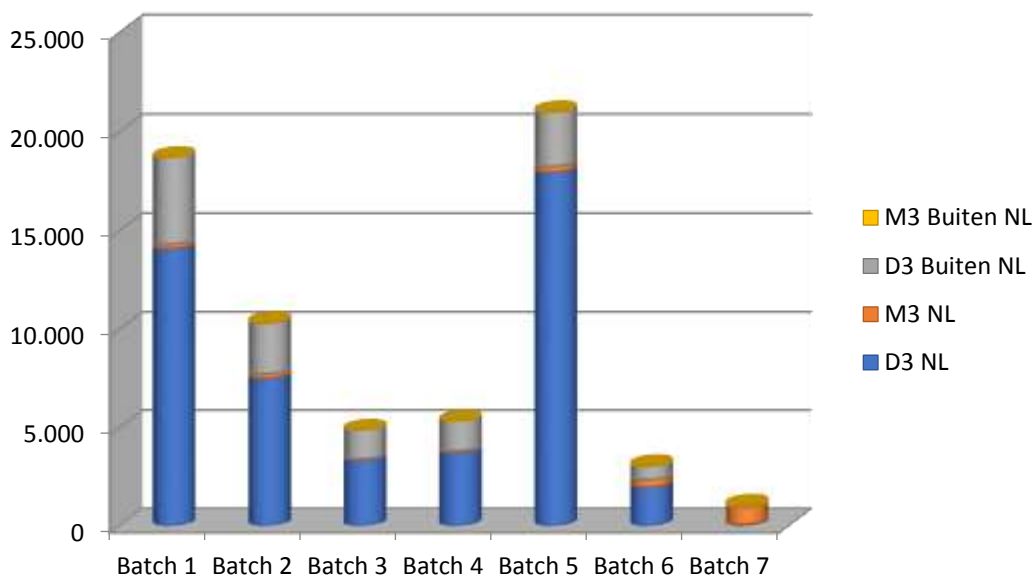
De doorlooptijd vanaf verzending van de batch vanuit KBN naar PostNL tot verzending van de stembescheiden bedroeg vier dagen.

BATCHES

Vooraf is door KBN ingeschat dat alle stembescheiden in drie batches verstuurd zouden kunnen worden. Door de toename van het aantal registraties heeft de productie van de (brief)stembescheiden uiteindelijk plaatsgevonden in zeven batches, waarvan vier zonder stembiljet, drie met stembiljet. In onderstaande tabel is per batch de uiteindelijke verzenddatum vermeld en het aantal verzonden briefstembescheiden (onderverdeeld naar doelgroep D3/M3 en het adres op de retourenveloppe buiten en binnen Nederland).

Batch	D3	M3
1. 9 januari 2017 (zonder stembiljet)		
- Retourenveloppe Buiten Nederland	4.391	0
- Retourenveloppe Den Haag	14.078	222
Totaal Batch 1:		18.691
2. 2 februari 2017 (zonder stembiljet)		
- Retourenveloppe Buiten Nederland	2.573	56
- Retourenveloppe Den Haag	7.495	220
Totaal Batch 2:		10.344
3. 9 februari 2017 (zonder stembiljet)		
- Retourenveloppe Buiten Nederland	1.488	7
- Retourenveloppe Den Haag	3.330	46
Totaal Batch 3:		4.871
4. 17 februari 2017 (zonder stembiljet)		
- Retourenveloppe Buiten Nederland	1.537	16

Batch	D3	M3
- Retourenveloppe Den Haag	3.701	88
Totaal Batch 4:		5.342
5. 20 februari 2017 (met stembiljet)		
- Retourenveloppe Buiten Nederland	2.737	44
- Retourenveloppe Den Haag	17.949	277
Totaal Batch 5:		21.007
6. 27 februari 2017 (met stembiljet)		
- Retourenveloppe Buiten Nederland	680	55
- Retourenveloppe Den Haag	1.962	373
Totaal Batch 6:		3.070
7. 3 maart 2017 (met stembiljet)		
- Retourenveloppe Buiten Nederland	27	115
- Retourenveloppe Den Haag	67	848
Totaal Batch 7:		1.057
Totaal in batches verzonden		64.382

3.2.3 Versturen stembiljet per e-mail

Op 13 februari 2017 zijn de stembiljetten per e-mail verzonden aan alle kiezers waarvan het verzoek reeds was ingewilligd en die hadden aangegeven het stembiljet per e-mail te willen ontvangen. Bij het versturen van deze e-mails zijn weinig problemen opgetreden. Ongeveer 200 e-

mails kwamen retour / 'gebounced'. Aan deze kiezers is later alsnog het stembiljet digitaal of op papier toegestuurd.

Aan kiezers waarvan het registratieverzoek werd ingewilligd na 13 februari én die een stembiljet per e-mail wensten, is toch een papieren stembiljet gestuurd. Dit omdat er geen tijdswinst meer was te behalen met het eerder toesturen van de overige briefstembescheiden. Het aantal kiezers dat het stembiljet per e-mail heeft ontvangen is daarom 6.857 lager dan het aantal kiezers dat bij registratie daartoe had verzocht.

Aanvraag briefstemmen	aantal	% van totaal	Daadwerkelijk	% van totaal	% van aangevraagd
Briefstem totaal	68.132				
- Stembiljet per e-mail	46.125	67,7%	39.268	57,6%	85,1%
- Stembiljet per post	22.007	32,3%	28.864	42,4%	131,2%

3.2.4 Problemen met trage ontvangst stembescheiden door kiezers

Een groot aantal kiezers heeft contact gezocht met KBN omdat zij hun stembescheiden nog niet per post hadden ontvangen. Het exacte aantal is niet door KBN bijgehouden. Dergelijke klachten zijn ook op andere plekken terechtgekomen, bij diverse buitenlandse ambassades, bij het ministerie van BZK en is geuit via diverse media en sociale media. Kandidaat-kamerlid Eelco Keij heeft veel reacties van kiezers ontvangen en daarover gepubliceerd via zijn website.

Het betrof zowel kiezers uit verschillende landen (zowel binnen Europa als ver daarbuiten) en kiezers uit verschillende verzendbatches. Het blijkt dat de internationale postzendingen er soms zeer lang over doen. Dit is overigens in lijn met ervaringen uit eerdere jaren.

Inzet koeriers

In de laatste dagen voor de verkiezingen heeft KBN, daar waar mogelijk, commerciële koeriers ingezet om de stembescheiden naar kiezers toe te sturen. In totaal is voor € 42.000 aan koerierskosten gemaakt.

3.2.5 Vervangende briefstembescheiden

Mede doordat er zoveel klachten waren over het niet ontvangen van de stembescheiden zijn er door KBN 1.101 vervangende stembescheiden aangemaakt (steeds op verzoek van de kiezer). Deze mogelijkheid heeft zijn grondslag in art. 10 van het Tijdelijke experimentenbesluit stembiljetten en centrale stemopneming.

Bij het aanmaken van de vervangende stembescheiden wordt het eerst uitgegeven briefstembewijs als ongeldig aangemerkt in het KBN5 systeem. De kiezer kreeg per e-mail een bevestiging dat een vervangend briefstembewijs was aangemaakt. In die e-mail stond een

kenmerk vermeldt dat overeenkomt met het nummer op het nieuwe - geldige - briefstembewijs. In het geval dat de eerst verstuurde stembescheiden alsnog door de kiezer worden ontvangen kan de kiezer, door het nummer te controleren, bepalen welk briefstembewijs geldig is.

3.3 Fase 4 - Stemmen en retournering briefstembiljet

Vanaf ontvangst van de stembescheiden en het stembiljet (per e-mail of per post) konden briefstemmers hun stem uitbrengen door op het stembiljet een keuze aan te geven. Het ingevulde stembiljet diende in de witte enveloppe gestopt worden, waarna de witte enveloppe samen met het briefstembewijs in de oranje retourenveloppe gestopt diende te worden. Kiezers met een adres in Europa ontvingen een voorbedrukte retourenveloppe met het adres van de gemeente Den Haag, daarbuiten het adres van het dichtstbijzijnde aangewezen briefstembureau.

3.4 Fase 5 - Stemopneming

3.4.1 Vooropening

Nog voor sluiting van de stemming is door briefstembureaus gebruik gemaakt van de (wettelijke) mogelijkheid tot 'vooropening'.

Vooropening is het proces waarin de geldigheid van de briefstem wordt bepaald. Hiertoe wordt de oranje retourenvelop geopend en het briefstembewijs gecontroleerd. Aan de hand van de gegevens en de barcode op het briefstembewijs wordt gecontroleerd of het briefstembewijs geldig is. Als het briefstembewijs geldig is wordt de witte envelop (met stembiljet) in een fysieke stembus gedaan. De ongeldige stembescheiden worden ter zijde gelegd (en verzegeld). Om de controle mogelijk te maken is door KBN aan alle briefstembureaus een handscanner en een USB stick met een computerprogramma toegestuurd, alsook een bestand met alle ongeldige briefstembewijzen.

3.4.2 Stemopneming

De stemopneming verliep naar het oordeel van de geïnterviewde medewerkers van briefstembureaus zonder noemenswaardige problemen. Het kleine formaat briefstembiljet maakte het mogelijk om snel te tellen. Door de gemeente Den Haag is aangegeven dat er 17 telverschillen waren op de 47.280 geldig uitgebrachte briefstemmen. Dit is in 0,03% van de gevallen, hetgeen drie keer zo laag is in vergelijking met reguliere stembiljetten³.

De locatie van sluiting en stemopneming was toegankelijk voor het publiek, ook bij de briefstembureaus in het buitenland. Daar is overigens zeer beperkt gebruik van gemaakt.

³ Zie ook pagina 5 van het Evaluatieadvies TK2017 van de Kiesraad. Het centraal stembureau heeft 11.469 telverschillen geconstateerd, op 10.563.456 kiezers (=0,1%). <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2017/06/02/evaluatieadvies-tweede-kamerverkiezing-2017>

Het proces-verbaal is doorgemaald naar KBN, welke daarna tevens telefonisch contact opnam om alle tellingen mondeling te verifiëren. Dit om uit te sluiten dat de inhoud van het proces-verbaal tussentijds zou zijn gewijzigd.

Briefstembureaus

Er zijn 29 briefstembureaus ingericht, waarvan 3 op buitenlandse militaire missies, 3 op de Nederlandse Vertegenwoordiging op Aruba, Curaçao en Sint Maarten, 22 op ambassades en 1 in Den Haag. Het aantal geregistreerde kiezers, aantal geldig uitgebrachte stemmen en opkomstpercentage per briefstembureau is hieronder weergegeven. Opvallend is het opkomstverschil per briefstembureau, waarbij enkele briefstembureaus een zeer laag opkomstpercentage en/of absoluut aantal kiezers hebben.

Briefstembureaus	Kiezers geregistreerd	Absolute opkomst	'Opkomst' in %
Abu Dhabi	458	269	58,70%
Afghanistan	0	2	
Ankara	277	172	62,10%
Aruba	530	487	91,90%
Bangkok	634	557	87,90%
Brasilia	252	181	71,80%
Cairo	44	22	50,00%
Ottawa	993	890	89,60%
Canberra	1503	1306	86,90%
Curaçao	1056	902	85,40%
New Delhi	113	68	60,20%
Den Haag	52456	47280	90,10%
Doha	85	42	49,40%
Irak	0	3	
Tel Aviv	366	294	80,30%
Jakarta	288	209	72,60%
Kuala Lumpur	247	184	75,50%
Mali	0	7	
Moskou	86	44	51,20%
Muscat	82	50	61,00%
Nairobi	161	105	65,20%
Paramaribo	200	155	77,50%
Peking	640	248	38,80%

Definitief

Evaluatie Verkiezing TK2017
Stemmen vanuit het buitenland

Sint Maarten	166	151	91,00%
Pretoria	786	561	74,40%
Singapore	867	832	96,00%
Tokio	156	149	95,50%
Washington	5205	4372	84,00%
Wellington	481	447	92,90%

Alle briefstemmen tellen mee in de kieskring 's-Gravenhage, en zijn daarom opgenomen in het proces-verbaal van het hoofdstembureau Den Haag.

Bijzonderheden

Bij één briefstembureau (Pretoria, Zuid-Afrika) zijn stemmen meegeteld die na 15 maart 2017, 15:00 uur zijn ontvangen. De stemmen waren op dit tijdstip nog onderweg met de koerier van de Nederlandse post in Johannesburg naar de ambassade. Na overleg met de gemeente Den Haag zijn deze donderdagochtend alsnog meegeteld en opgenomen in het proces-verbaal. De gemeente Den Haag geeft aan dat zij in dit geval de afweging heeft gemaakt dat de stemmen op tijd waren ontvangen bij een 'organisatorische afgeleide' van het briefstembureau in Pretoria en om die reden mee konden worden geteld.

3.4.3 Vernietiging van de bestanden

Ten tijde van de uitvoering van dit onderzoek was de wettelijke termijn voor vernietiging van alle bescheiden nog niet verlopen. Er is om die reden geen onderzoek gedaan naar de vernietiging van bescheiden.

3.5 Publieksvoorlichting en communicatie

3.5.1 Communicatie algemeen

KBN was op verschillende manieren bereikbaar voor kiezers in het buitenland: via e-mail, telefoon en website.

Alle klantcontact van kiezers buiten Nederland werd afgewikkeld door medewerkers van KBN, die zowel e-mail- als telefoonverkeer afhandelden. Deze medewerkers verwerkten ook de registratieverzoeken. In de eerste maanden lag de focus op het verwerken van de registratieverzoeken. Toen de aantallen registratieverzoeken toenamen werd het team van medewerkers uitgebreid met uitzendkrachten. KBN heeft getracht om een scheiding aan te brengen tussen de verschillende soorten klantcontact (algemene vragen, registratieverzoeken etc.). Complexe vraagstukken werden doorgezet naar de projectleider KBN en een collega.

E-mail

De registratieverzoeken en alle overige correspondentie vond plaats via één e-mailadres kbn.verkiezingen@denhaag.nl. Naar schatting van medewerkers van KBN zijn meer dan 100.000 e-mailberichten ontvangen.

De medewerkers maakten gebruik van reguliere Outlook e-mail clients. Doordat alle medewerkers hetzelfde account gebruikten was een werksystematiek afgesproken om afgehandelde e-mail berichten (welke ook registratieverzoeken betroffen) te slepen naar gedeelde outlook-mappen. Er is geen e-mail management software ingezet.

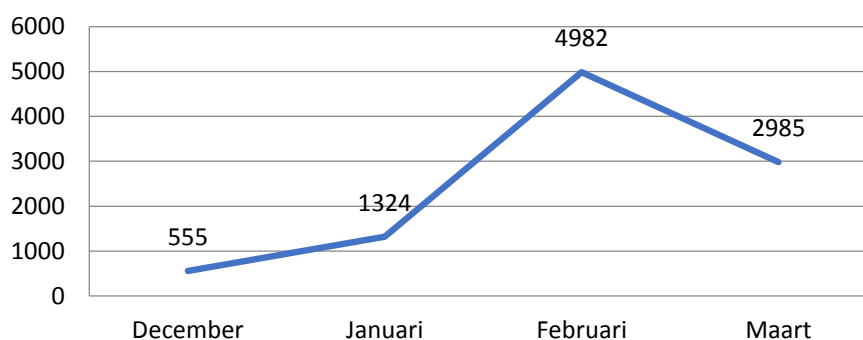
Deze werksystematiek leidde er toe dat medewerkers niet van elkaar wisten of een e-mail van een kiezer al eerder was behandeld door een andere medewerker, tenzij de kiezer de eerdere e-mails had meegekopieerd of als de medewerker in het gedeelde mailarchief zocht.

Telefoon

Kiezers konden via een 070 nummer contact opnemen met KBN tussen 8:30 en 17:00 uur. KBN heeft geen call-center functionaliteit (met inzicht in de wachtrij, voice respons scripts etc.) maar acht lijnen in een telefoongroep. Bij meer dan acht bellers werd een bandje gespeeld met het verzoek het later nog eens te proberen. Medewerkers van KBN geven aan dat zij afhankelijk zijn van de voorzieningen die door het interne ICT dienstencentrum van de gemeente Den Haag worden geboden en dat daar geen e-mail management of call center systemen worden aangeboden.

In februari en maart 2017 nam het aantal kiezers dat telefonisch contact heeft gezocht met KBN enorm toe, vooral van kiezers die hun stembescheiden nog niet hadden ontvangen. In de periode december 2016 tot en met maart 2017 zijn in totaal 9.846 telefoontjes binnengekomen bij KBN.

Inkomende telefoonoproepen KBN

Het grote aantal af te handelen registratieverzoeken, in combinatie met het grote aantal e-mails en telefoongesprekken in februari en maart heeft tot veel werkdruk geleid voor de medewerkers van KBN. Ook de initiële scheiding tussen eerste en tweede lijn ondersteuning raakte in de knel doordat vrijwel alle medewerkers ingezet werden om alle registratieverzoeken zo snel mogelijk te verwerken. Op meerdere momenten is het aantal medewerkers uitgebreid door de inhuur van uitzendkrachten. In de laatste fase zijn ook medewerkers van de publieksbalies en van andere afdelingen van het klant contact centrum van de gemeente Den Haag ingezet.

Derde lijnsondersteuning briefstembureaus

Een aantal briefstembureaus had tijdens de piekperioden direct contact met de projectleider KBN via het mobiele nummer, en heeft niet via het lokale nummer van KBN contact hoeven zoeken. Dit is door de betreffende briefstembureaus als erg positief ervaren. De briefstembureaus hebben specifieke vragen, die niet door iedere medewerker van KBN beantwoord kunnen worden. Door

direct te schakelen met de projectleider kon efficiënt worden gewerkt en kon vertraging worden voorkomen.

Website

In de gesprekken met verschillende betrokken is naar voren gekomen dat de voorlichting rondom kiezers buiten Nederland niet afdoende is. Kiezers hebben veel vragen over de verschillende procedures, formulieren en handelingen die uitgevoerd moeten worden om hun stem te kunnen uitbrengen. Meer specifiek hebben de kiezers moeite met de in de Kieswet vastgelegde terminologie (stembescheiden, stembiljet, briefstembewijs) en minder begrip voor de strakke formele kaders waarbinnen het stemproces plaatsvindt.

KBN maakte voor de voorlichting en registratie gebruik van een eigen deel van de algemene website van de gemeente Den Haag. Daarnaast was er de door BZK beheerde website www.stemmenvanuitbuitenland.nl waar informatie werd getoond over de mogelijkheden rondom stemmen vanuit het buitenland onder de vlag van de rijksoverheid. Op onderdelen werd doorverwezen naar de website van de gemeente Den Haag.

Beperkte directe communicatie

In beperkte mate heeft KBN direct zelfstandig contact gezocht met kiezers via bijvoorbeeld e-mail. Dit is gedaan bij aanvang van de registratieperiode en later in de december als herinnering. Toen in februari het aantal klantcontacten (en klachten) met kiezers toenam omdat de stembescheiden nog niet waren ontvangen (deels doordat deze ook nog niet verstuurd waren) was KBN beducht voor de grote respons die een massae-mail zou kunnen veroorzaken.

Op nadrukkelijk verzoek van BZK is op donderdagmiddag 2 maart 2017 toch een e-mail uitgestuurd naar alle kiezers. Deze e-mail is verstuurd ten tijde van de vele media-aandacht voor het niet tijdig ontvangen van stembescheiden en het voorgenomen kort geding. De volgende dag en het weekend ontstond de situatie waarvoor KBN beducht was: nog meer e-mails en telefoontjes met vragen over de verzending van de stembescheiden. De eerste dag na de e-mail leidde dat naar schatting van medewerkers van KBN tot ongeveer extra 6.000 e-mails, en in de dagen daarop bleven de e-mails in grote aantallen binnenstromen.

Ook de verschillende buitenlandse posten kregen te maken met veel vragen over stemproces. In het begin waren dit vragen over hoe de kiezers zich konden registreren en daarna over het tijdig toesturen en ontvangen van de stembescheiden.

3.5.2 Klachten

Klachtproces

Kiezers die ontevreden zijn met de afhandeling door KBN hebben de mogelijkheid een klacht in te dienen. Dit klachtproces verloopt via de klachtfunctionaris van de gemeente Den Haag en de gemeentelijk ombudsman. Ten tijde van de verkiezingen zijn er 117 klachten binnengekomen bij de klachtfunctionaris en 28 bij de ombudsman van de Gemeente Den Haag. De verschillende

klachten zijn niet ingedeeld naar soort klacht. Door de betrokkenen wordt ingeschat dat de meeste klachten ging over het niet tijdig ontvangen van de stembescheiden door kiezers. In dit onderzoek zijn de klachten verder niet inhoudelijk onderzocht.

Kort geding

Op initiatief van Eelco Keij (kandidaat-kamerlid D66), in samenwerking met advocatenkantoor Freshfields Bruckhaus Deringer, hebben 154 kiezers ('eisers') een kort geding geëntameerd tegen o.a. de Burgemeester en wethouders van de gemeente Den Haag ('gedaagden'). In de uitspraak in kort geding is de klacht van de eisers als volgt weergegeven (r.o. 3.2):

“Daartoe voeren eisers – samengevat – het volgende aan. Als gevolg van het onzorgvuldig handelen van gedaagden heeft geen van eisers tijdig alle benodigde bescheiden om te kunnen stemmen per brief, ontvangen. Op 5 maart 2017 had nog geen van hen al de benodigde documenten in zijn of haar bezit, terwijl de termijn om deze documenten te retourneren al verloopt op 15 maart 2017. Dit is te wijten aan het feit dat gedaagden veel later dan ongeveer zes weken voor de verkiezingen – de termijn die zij naar eisers hebben gecommuniceerd – de stembescheiden hebben verzonden. Gedaagden hadden alle stemdocumenten, met uitzondering van het stembiljet, veel eerder, te weten direct nadat eisers zich hadden geregistreerd, kunnen en moeten verzenden. Het stembiljet had daarna eenvoudig per e-mail kunnen worden nagezonden. Nu gedaagden desondanks vasthouden aan de in de Kieswet opgenomen termijn, waarbinnen de stemdocumenten dienen te zijn ontvangen, zijn eisers niet in staat een geldige stem uit te brengen, althans bestaat daarop een aanzienlijke risico. Hiermee wordt aan eisers effectief het kiesrecht ontzegd en dit levert een schending op van artikel 4 Grondwet en artikel 3 Eerste Protocol EVRM. Hiervoor is geen aanvaardbare rechtvaardiging denkbaar. Voor zover artikel M 8 van de Kieswet een obstakel vormt om (dreigend) onrechtmatig handelen te voorkomen, dient die bepaling in dit geval buiten toepassing te worden gelaten jegens eiseressen. Een belangenafweging valt ook uit in het voordeel van eisers. Zij hebben een groot belang om gebruik te kunnen maken van hun kiesrecht, terwijl de impact van de gevorderde maatregelen op het verkiezingsproces beperkt is. Dit resulteert in een vertraging van slechts enkele dagen ten opzichte van de huidige planning en heeft geen ingrijpende gevolgen.”⁴

Eis

Eisers hebben onder meer gevorderd dat vertegenwoordigingen van de Staat in het buitenland de door hen ontvangen stemdocumenten van kiesgerechtigden, voor zien van een poststempel tot en met uiterlijk 15 maart 2017, onverwijld per consulaire post wordt doorgestuurd naar de Burgemeester van Den Haag, de ontvangen stemdocumenten van kiesgerechtigden in het buitenland na 15 maart 2017 tot 23 maart 2017 apart houdt en een stembureau aanwijst die op 24 maart de hiervoor benoemde stukken onderwerpt aan de stemopnemingsprocedure als neergelegd in hoofdstuk N Kieswet. Kort gezegd komt de neergelegde eis er op neer dat te laat binnengekomen, maar tijdig verstuurd poststukken toch mee zouden tellen als stem.

⁴ Rb. Den Haag (vzr) 9 maart 2017, r.o. 3.2 en verder.

Uitspraak in kort geding

De kortgedingrechter heeft op 9 maart 2017 door middel van een verkort vonnis uitspraak gedaan, welke later is uitgewerkt, en daarin het door de eisers gevorderde afgewezen.

De voorzieningenrechter heeft geoordeeld het niet aan haar is om te bepalen dat poststukken die binnenkomen buiten de termijnen die de Kieswet stelt, toch mee te nemen in de verkiezingsuitslag. In haar oordeel neemt de voorzieningenrechter op dat de wetgever er in de Kieswet uitdrukkelijk voor gekozen heeft om de termijnen strikt te hanteren. Ook neemt de voorzieningenrechter in haar oordeel mee dat de late toezending van de stembescheiden deels is veroorzaakt door late, onvolledige of onjuiste registraties en daarmee heeft te gelden als omstandigheden zijn die voor eigen risico van de betreffende kiesgerechtigde komen en die niet aan gedaagden kunnen worden verweten. De voorzieningenrechter overweegt daarnaast dat “ alhoewel zij opmerkt dat het zeer te betreuren valt als zou blijken dat eisers uiteindelijk niet in staat zullen zijn hun actieve kiesrecht uit te oefenen, hetgeen onbetwist een fundamenteel recht is in een democratische rechtstaat, is dat – als dit zich zal voordoen – niet te wijten aan de (toepassing van) de wettelijke regeling. Voor een belangenafweging is in die wettelijke regeling geen plaats, daargelaten of die uitvalt in het voordeel van eisers, zoals zij stellen, maar hetgeen gedaagden gemotiveerd hebben betwist. De vorderingen zijn daarom niet vatbaar voor toewijzing in dit geding.”

3.6 Kosten

De begroting van de unit Verkiezingen ging initieel uit van € 600.000 aan kosten specifiek gerelateerd aan Kiezers buiten Nederland. Als gevolg van het grotere aantal registraties zijn er diverse extra uitgaven gedaan, onder meer voor extra ingehuurde uitzendkrachten, meer internationale postzendingen en koeriersdiensten. Bij het opleveren van dit evaluatieverslag was nog geen compleet beeld van de meerkosten beschikbaar.

4 ANALYSE PROBLEMATIEK

4.1 Omvang problematiek

Uit het verslag van uitvoering valt op te maken dat er diverse problemen zijn opgetreden, met name rondom het stemmen per brief. Het betreurenswaardige effect is dat meerdere kiezers hun stem niet hebben kunnen uitbrengen.

Uit cijfers van de gemeente Den Haag blijkt dat:

- van de 68.132 geregistreerde briefstemmers er 59.989 geldige stemmen zijn meegeteld. 8.143 (11,9%) stemmen zijn dus of niet uitgebracht of wel uitgebracht maar niet meegeteld.
- er aan 1.101 kiezers op hun verzoek een vervangend briefstembewijs is toegestuurd.
- 48 kiezers hun stembiljet niet in de witte enveloppe hadden gedaan en zeven keer meerdere stembiljetten in een witte enveloppe zijn aangetroffen (dit is conform de Kieswet). Deze 'stemmen' zijn als ongeldig aangemerkt door het stembureau⁵.
- 919 van de 8.143 kiezers wel heeft gestemd, maar waarvan de stem te laat is ontvangen (status eind april 2017).

Van de overige 7.169 kiezers is niet bekend of hun stem nog onderweg is, of dat de kiezer niet heeft gestemd.

Dat niet iedere geregistreerde kiezer ook daadwerkelijk stemt is ook in eerdere jaren gebleken. Uit de cijfers van TK2006 blijkt dat de 'no-show' niet alleen bepaald wordt door de problematiek met briefstemmen. Destijds konden kiezers ook via internet stemmen. Toen werden 19.815 geldige stemmen geteld (=91,7%) van de 21.593 geregistreerde *internetstemmers*. Naast internetstemmen kon destijds ook per brief worden gestemd; 10.003 kiezers kozen daarvoor, waarvan er 8.355 stemmen tijdig waren ontvangen (=83,5%).

4.2 Structurele oorzaken

De problematiek rondom briefstemmen kent verschillende oorzaken. Een deel hiervan is incidenteel, zoals kiezers die zelf een onjuist adres opgeven, stembescheiden niet correct frankeren, etc.

Het merendeel van de problematiek heeft echter te maken met het ontwerp en uitvoering van het briefstemproces. De structurele oorzaken van die problemen zijn dat kiezers zich moeten registreren en dat daarbij een fysieke handtekening vereist is én dat de stem op papier wordt

⁵ Zie het proces-verbaal van het Hoofdstembureau : <https://www.denhaag.nl/web/file?uuid=8721254e-492b-4d6c-8834-ba9daeb24b3b&owner=0fd0433c-fe6c-4ecb-b30f-cee0b409bc84>

uitgebracht. Deze vereisten maken dat het briefstemproces afhankelijk is van internationale postzendingen voor het transport van de fysieke documenten.

4.2.1 Registratievereiste

Het huidige proces is gebaseerd op het wettelijk vereiste dat een kiezer die vanuit het buitenland wil stemmen zich moet laten registreren. De achtergrond hiervan is dat overheid namelijk niet beschikt over een volledig register met actuele adresgegevens van alle kiesgerechtigde personen buiten Nederland. Daarom moet de kiezer zelf actief kenbaar maken dat hij gebruik wil maken van zijn kiesrecht en zijn actuele adresgegevens aanleveren. Hierbij moet de kiezer met een fysieke handtekening zijn registratieformulier ondertekenen. Bestaande digitale equivalenten van de fysieke handtekening zoals DigiD of een middel uit het eID-stelsel zijn nu nog niet toegepast.

Door het registratievereiste kan gecontroleerd worden of deze persoon kiesgerechtigd is voor de verkiezing / referendum. De gegevens en de handtekening uit de registratie worden daarnaast als middel gebruikt om later in het proces te controleren dat een uitgebrachte stem ook daadwerkelijk afkomstig is van de geregistreerde kiezer.

Bij een reguliere verkiezing (geen ontbindingsverkiezing) van de Tweede Kamer kan een persoon zich al vanaf zes maanden voorafgaand aan de dag van stemming laten registreren. Er is dus voor zowel de kiezer als de gemeente voldoende tijd beschikbaar om de registratie te kunnen indienen respectievelijk te verwerken en daarover te besluiten. In de TK2017 praktijk bleek 35% van de kiezers zich pas in de laatste twee weken voor de verkiezing te registreren en 25% in de laatste week.

4.2.2 Wettelijk vereiste van stemmen op papier

Het stemproces voor briefstemmen is ontworpen vanuit de in Nederland gebruikelijke manier van stemmen: op papier. De stem **moet** op papier worden uitgebracht en is pas alleen geldig wanneer deze samen met een ondertekend briefstembewijs wordt uitgebracht (in de juiste envelop). Bij de stemopneming wordt iedere stem gecontroleerd op of deze is uitgebracht door de geregistreerde kiezer, door middel van controle van de handtekening op het briefstembewijs met de handtekening op het registratieformulier.

4.2.3 Trage en onbetrouwbare internationale postzendingen

Voor het versturen van de stembescheiden voor kiezers buiten Nederland wordt – afgezien van adressen in België – gebruik gemaakt van luchtpost, zoals voorgeschreven in artikel M6 van het Kiesbesluit.

Niet in alle landen is de post even snel en betrouwbaar. Bij de huidige verzendmethode is er, zodra de poststukken zijn verstuurd door PostNL en Nederland verlaten, geen invloed op de snelheid van de verzending. De feitelijke verzendtijd wordt bepaald door de keten van postbedrijven, die per bestemming verschilt. Binnen deze reguliere verzendmethode is Priority airmail, zoals door de

gemeente Den Haag toegepast, normaliter de snelste methode, maar kent geen aflevergarantie. Ook bij eerdere verkiezingen heeft deze problematiek zich laten zien.

De traagheid en onbetrouwbaarheid speelt voor drie postale zendingen in het stemproces:

Postale stromen stemproces

1	Registratie	Verzending van ondertekende registratieformulier ⁶ en een kopie identiteitsbewijs door kiezer aan de gemeente Den Haag.
2	Stembescheiden	Verzending van de stembescheiden door gemeente DH aan de kiezer ⁷ .
3	Stemming	Verzending van het stembiljet door kiezer aan het briefstembureau.

Ook bestaat het vermoeden bij enkele kiezers dat juist de opvallende (gekleurde) retourenveloppen met de aanduiding 'stembiljet' zorgen voor vertraging of dat deze achtergehouden worden bij internationale postverzending. Dit is in dit onderzoek niet nader empirisch onderzocht.

4.3 Korte termijnen tussen dag van kandidaatstelling en dag van stemming

De consequenties van de relatief lange doorlooptijd van internationale post worden duidelijker naarmate de termijnen korter worden.

Voor de registratie geldt dat de D3-kiezer in een periode vanaf zes maanden voor de dag van stemming tot zes weken voor de dag van stemming (TK2017: 1 februari 2017) een verzoek kan indienen en de gemeente binnen zeven dagen hierop besluit (art. D3b Kw).

De M3 kiezer heeft tot 28 dagen voor de dag van stemming (TK2017: 15 februari 2017) de tijd om een verzoek in te dienen bij de burgemeester van de gemeente waar zij als kiezer is geregistreerd.

Voor de toezending van de stembescheiden geldt dat pas na de definitieve vaststelling van de kandidatenlijst het stembiljet kan worden opgemaakt en aan de kiezer worden gestuurd. Dit besluit nam het Centraal Stembureau bij TK2017 40 dagen voor de dag van stemming. Door ingestelde beroepen kon pas 10 dagen later (30 dagen voor de dag van stemming) de stembescheiden worden geproduceerd.

Voor de ontvangst van het stembiljet geldt dat deze op de dag van stemming om 15:00uur ontvangen moet zijn bij het aangewezen briefstembureau.

⁶ NB de gegevens van het registratieformulier zijn al wel elektronisch via een webformulier doorgestuurd

⁷ Het ministerie van BZK heeft kiezers op Aruba, Curaçao en Sint Maarten ook stembescheiden laten afhalen op de locatie van de Vertegenwoordiging.

4.4 Reeds genomen maatregelen

In het verleden zijn reeds meerdere maatregelen genomen door de wetgever en de gemeente om de effecten van deze problematiek te verminderen:

- De registratieprocedure was in het verleden volledig schriftelijk, waardoor ook aan de zijde van de gemeente een arbeidsintensief verwerkingsproces nodig was. Door gebruik te maken van een webformulier worden de gegevens direct en zonder overtyp-fouten ontvangen. Het registratieformulier en de kopie van het identiteitsbewijs mag ook gescand per e-mail naar de gemeente Den Haag worden gezonden.
- Door het stembiljet in digitale vorm via e-mail aan de kiezer te sturen kunnen de stembescheiden gesplitst worden toegestuurd. De kiezers hiervoor opteren krijgen een deel van de stembescheiden zo snel mogelijk na registratie toegestuurd, nog voor het moment waarop de kandidatenlijsten definitief zijn vastgesteld. Het stembiljet zelf wordt per e-mail toegestuurd. Hierdoor hebben deze kiezers meer tijd voor de retourzending per post naar het briefstembureau.
- In meerdere landen kan de kiezer zijn stem retourneren naar een in dat land ingericht briefstembureau, waardoor voor de derde poststroom een lokale / nationale postzending nodig is in plaats van een internationale zending.

5 MAATREGELEN

5.1 Overzicht van maatregelen

VKA heeft op basis van het verslag van uitvoering TK2017 en de analyse van onderzocht welke mogelijkheden er zijn om de problematiek te verhelpen of om de nadelige effecten te verminderen. Deze mogelijkheden zijn in onderstaande tabel weergegeven gerangschikt naar fase van het stemproces en worden in de paragrafen van dit hoofdstuk nader uitgewerkt. In de kolom Effect is op vereenvoudige wijze aangegeven in welke mate de maatregel effect heeft in de oplossing van de problematiek. Hierbij is de volgende betekenis gehanteerd:

Aandachtspunt. Levert geen of beperkte tijdswinst op
 Lost een probleem op voor een kleine groep kiezers of levert tijdswinst van enkele dagen
 lost een probleem op voor een grote groep kiezers of levert tijdswinst van enkele dagen
 lost een probleem op voor alle kiezers of levert tijdswinst van weken

No.	Maatregel	Fase / Categorie	Vergt aanpassing wet en regelgeving?	Effect
1.	Permanente registratie	Registratie	Nee, reeds per 1/4/2017	
2.	Vervroegen dag van kandidaatstelling	Registratie	Ja	
3.	Alle kiezers een stembiljet per e-mail toesturen	Registratie & Productie & Verzending	Ja	
4.	Actief via e-mail communiceren van datum/tijdstempel status verzonden	Productie & Verzending	Nee	
5.	Verzenden met internationale koerier met track & trace dienstverlening	Productie & Verzending	Nee	
6.	Adres op retourenvelop in lokale taal stellen	Productie & Verzending	Nee	
7.	Mogelijkheid tot e-mailen van gepersonaliseerd briefstembewijs	Productie & Verzending	Ja	
8.	Controle op correctheid adres zo vroeg mogelijk in proces	Registratie Productie & Verzending	Nee	

No.	Maatregel	Fase / Categorie	Verft aanpassing wet en regelgeving?	Effect
9.	Grotere voorraad drukwerk bestellen	Productie & Verzending	Nee	
10.	Dagelijks en in weekend produceren en verzenden	Productie & Verzending	Nee	
11.	Retourenvelop niet voorzien van retouradres	Productie & Verzending	Nee	
12.	Separeer aparte postroutering	Productie & Verzending	Nee	
13.	Controles door printbedrijf	Productie & Verzending	Nee	
14.	Accepteer elke retourenvelop, niet alleen de oranje	Stemmen & terugzenden	Ja	
15.	Accepteren van niet-volledig gefrankeerde retourenveloppen	Stemopneming	Ja	
16.	Afschaffen vervangende briefstembewijs	Stemmen	Ja	
17.	Verstrekken duplicaat briefstembewijs	Stemmen	Ja	
18.	Briefstembewijs ook gebruiken als kiezerspas en als onderhandse volmacht	Stemmen	Ja	
19.	Instellen briefstembureau op elke buitenlandse post met meer dan 100 geregistreerde kiezers.	Stemopneming	Nee	
20.	Ruimere termijn om briefstemmen te verwerken	Stemopneming	Ja	
21.	Eigen contactpersoon en telefonische ingang bij DH voor personeel briefstembureaus	Stemopneming & Organisatie	Nee	
22.	Professionalisering organisatie	Organisatie	Nee	
23.	Verbetermogelijkheden voorlichting	Voorlichting	Nee	
24.	Verplichte opname van logo's op stembiljet	Overige	Ja	

5.2 Permanente registratie

In september 2016 heeft de Eerste Kamer een wetsvoorstel aangenomen om de Kieswet te wijzigen waarmee de procedure voor kiezers buiten Nederland om zich te registreren voor een verkiezing wordt aangepast. De aangepaste Kieswet is per 1 april 2017 in werking getreden. Vanaf die datum hoeven kiezers buiten Nederland zich maar één keer te registreren voor toekomstige verkiezingen en referenda, in plaats van per verkiezing / referendum. Daartoe worden zij in een permanente registratie opgenomen. Zodra er een verkiezing is wordt automatisch de relevante stembescheiden aan de kiezer verzonden.

Alhoewel de permanente registratie enerzijds bij de TK2017 nog niet van toepassing was en anderzijds deze maatregel inmiddels wel is ingevoerd, wordt voor de volledigheid de permanente registratie hieronder kort beschreven.⁸

Voor de initiële vulling van de permanente registratie wordt een selectie gemaakt uit de BRP. Iedereen met de Nederlandse nationaliteit die kiesgerechtigd is en waarvan een adres bekend is in het buitenland wordt door de gemeente Den Haag aangeschreven. In dit schrijven naar het in de BRP bekende adres⁹ vraagt de gemeente aan de kiezer of deze wil worden opgenomen in de permanente registratie. De kiezer kan zich dan registreren op vergelijkbare wijze als bij de TK2017. Daarbij kan de kiezer aangeven voor welk soort verkiezing hij zich wil laten registreren.

Wijzigingen in kiesproces

Voor het beoordelen van de kiesgerechtigdheid van een kiezer kan met de invoering van de permanente registratie niet meer worden uitgegaan van de toestand op de dag van kandidaatstelling en dag van stemming (voor wat betreft leeftijd kiezer), maar alleen op basis van de toestand bij registratie. Ook personen die 17 jaar zijn kunnen zich dan al laten registreren, maar kunnen pas stemmen zodra zij achttien zijn op de dag van de stemming.

Personen die zijn geregistreerd in de permanente registratie dienen bij iedere verkiezing een geldig bewijs van Nederlanderschap mee te sturen met de stembescheiden. Dit is meestal een kopie van het paspoort. Het toesturen van het bewijs van Nederlanderschap dient drie doelen:

- vaststellen van het Nederlanderschap naar de toestand op de dag van kandidaatstelling;
- verkleinen van de kans dat een niet-kiesgerechtigde met een ontvreemd briefstembewijs een geldige stem kan uitbrengen; en,
- controle van de handtekening op het briefstembewijs met de handtekening op meegestuurde bewijs van Nederlanderschap.

⁸ Zie voor een uitgebreidere toelichting de behandeling in de TK en de EK en de Memorie van Toelichting. https://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/33268_wijzigingen_in_het?df=vgi8ggg22ws7

⁹ Indien de kiezer zich eerdere al had laten registreren voor de TK2017 of de laatste EP of het laatste referendum wordt de kiezer per e-mail (indien een e-mailadres bekend is) en anders aangeschreven op het adres dat is opgenomen in de semipermanente registratie.

Permanente registratie leidt in beginsel tot stemmen per brief

Opname in de permanente registratie betekent automatisch de keuze voor stemmen per brief. Wil de kiezer bij een aankomende verkiezing toch liever bij volmacht of met in eigen persoon in Nederland met een kiezerspas stemmen dan dient hij dat per verkiezing (Tweede Kamer der Staten-Generaal / het Europees Parlement / raadgevende referenda) aan te vragen door een registratie(web)formulier in te dienen.

Ook bij toekomstige mutaties van bijvoorbeeld het woonadres of de voorkeur voor stemwijze moet de kiezer een nieuw wijzigingsverzoek indienen. Overigens krijgt de gemeente Den Haag als afnemer van BRP automatisch wijzigingen doorgestuurd die door andere overheidsorganen (of op verzoek bij de kiezer) in de registratie niet-ingezetenen van de BRP worden doorgevoerd. De gemeente Den Haag moet die wijzigingen ambtshalve verwerken in de permanente registratie; de kiezer ontvangt hiervan bericht. In geval een mutatie zowel door de kiezer als vanuit BRP wordt aangeleverd, is de door de kiezer doorgegeven mutatie leidend voor de permanente registratie.

Beoogde effecten van de permanente registratie

In de memorie van toelichting bij het wetsvoorstel is aangegeven wat de beoogde effecten zijn:

- vermindering van overbodige administratieve last voor de kiezer;
- een mogelijk hogere deelname van Nederlanders doordat kiezers nu onbekend zijn met de registratieprocedure en/of niet bereid zijn om zich voor elke verkiezing te registreren.

Wat het daadwerkelijke effect van de invoering van de permanente registratie zal zijn zal in de toekomst duidelijk worden bij de eerstvolgende verkiezing (23 mei 2019 is de eerste reguliere verkiezing voor het Europees Parlement).

Ruimere termijn voor verzending briefstembescheiden

De problematiek van de tijdige verzending van de stembescheiden wordt an sich niet opgelost door de permanente registratie. Wel is het zo dat voor het overgrote deel van de kiezers de registratieprocedure al achter de rug is, waardoor de stembescheiden direct verzonden kunnen worden zodra de kandidatenlijst definitief is vastgesteld. En voor die kiezers die hebben aangegeven hun stembiljet per e-mail te willen verkrijgen, kunnen alle overige stembescheiden in een nog vroeger stadium worden toegestuurd.

In de aangepaste Kieswet is in art. D3, lid 3 een termijn van **negen weken** opgenomen voor kiezers die reeds in de permanente registratie staan en hun registratie willen wijzigen. Een nieuwe registratie kan tot **zes weken** voor de dag van stemming (gelijk aan termijn bij TK2017).

Ten opzichte van de termijnen zoals van toepassing bij de TK2017 betekent dit dat voor een groter deel van de kiezers de stembescheiden eerder kunnen worden verstuurd. De gemeente Den Haag had nu voor sluiting van de D3 termijn 40% van de geregistreerde kiezers al de stembescheiden gestuurd (in batch 1 en batch 2, zie ook bijlage D), maar dan alleen voor die kiezers die hadden aangegeven hun stembiljet per e-mail te willen ontvangen. Door de invoering van de permanente registratie kan dit percentage en daarmee de tijdwinst veel groter zijn, **mits** de mogelijkheid om

het aangepaste formaat stembiljet bij e-mail te ontvangen een permanente wettelijke basis krijgt (zie ook 5.4). Aanbevolen wordt om kiezers nog nadrukkelijker te wijzen op deze mogelijkheid en wellicht zelfs te stimuleren deze optie te kiezen, zodat een zo groot mogelijk aantal kiezers vroegtijdig hun stembescheiden kunnen ontvangen.

Toename aantal kiezers

De komst van de permanente registratie kan betekenen dat het aantal kiezers dat vanuit het buitenland stemt toeneemt. Hoe groot deze toename is kan pas achteraf worden vastgesteld. Wel is het aannemelijk dat een deel van de kiezers die worden aangeschreven voor opname in de permanente registratie dan pas voor het eerst gewezen worden op de mogelijkheid om te stemmen vanuit het buitenland. Naast de initiële aanschrijving (ongeveer 530.000 eenmalig) worden daarna alle personen die emigreren en aan de verkiezingsvereisten voldoen (ongeveer 40.000 per jaar) en zij die in de registratie niet-ingezetenen van de BRP zijn opgenomen en 17 jaar worden (ongeveer 11.000 per jaar) periodiek aangeschreven. Dit alles kan (en zal naar de verwachting van de gemeente Den Haag) leiden tot een hoger aantal personen dat zich laat opnemen in de permanente registratie ten opzichte van TK2017 (80.660 personen).

Het effect van dit grotere aantal kiezers zal waarschijnlijk ook leiden tot een toename van het aantal stemmen. Met name voor de per brief uitgebrachte stemmen kan een verdere uitbreiding van zowel het briefstembureaus als de capaciteit op de briefstembureaus gewenst zijn om tijdig de uitslag te kunnen bepalen. Daarnaast kan het een navenant groter aantal klantcontacten (via telefoon / e-mail) opleveren.

De toename van het aantal kiezers betekent ook een groter politiek gewicht. Fouten in de procedure of in de uitslag zullen eerder een materieel effect hebben op de uitslag en kunnen daardoor eerder aanleiding geven over te gaan tot een hertelling, of herstemming.

5.3 Vervroegen dag van kandidaatstelling

Een maatregel om het probleem van de krappe termijn voor zending 2 en zending 3 (zie 4.2.3) op te lossen is om de dag van kandidaatstelling te vervroegen. Hierdoor kan het overzicht van kandidaten / stembiljet eerder definitief worden vastgesteld. Op basis van de huidige Kieswet zitten er 44 dagen tussen de dag van kandidaatstelling en de dag van stemming. Het directe positieve effect daarvan is dat de periode waarin de stembescheiden verzonden en het stembiljet geretourneerd kan worden met evenzoveel dagen stijgt als dat de kandidaatstelling wordt vervroegd.

Deze maatregel vergt een aanpassing van de Kieswet. De huidige Kieswet schrijft in hoofdstuk F voor wanneer de dag van kandidaatstelling is. Weliswaar is er een uitzonderingsmogelijkheid¹⁰,

¹⁰ Artikel F1 lid 3 geeft de ruimte om bij Koninklijk besluit de dag van kandidaatstelling om zwaarwichtige redenen te vervroegen met maximaal een week. In principe blijft de stemming na 44 dagen, tenzij volgens art

maar die is dusdanig geclausuleerd (het moet gaan om een zwaarwichtige reden), dat die niet geschikt is om een termijn structureel aan te passen.

In het geval van een tussentijdse verkiezing wordt de dag van kandidaatstelling bij Koninklijk Besluit bepaald. In de praktijk wordt hier een afweging gemaakt tussen aan de ene kant het zo snel mogelijk willen houden van nieuwe verkiezingen en aan de andere kant bestaande en nieuwe politieke partijen de gelegenheid te geven hun kandidatenlijsten samen te stellen.

5.4 Alle kiezers een stembiljet per e-mail toesturen

Bij de TK2017 hebben 46.125 van de 68.132 (67,7%) geregistreerde briefstemmers gekozen voor de ontvangst van een stembiljet per e-mail. Daarvan hebben 39.268 kiezers hun stembiljet ook daadwerkelijk per e-mail gekregen. Het verschil (6.857) komt doordat van deze kiezers het registratieverzoek dusdanig laat werd ontvangen, dat het gesplitst toesturen van de stembescheiden geen effect meer had. De gemeente Den Haag heeft daarom, mede vanuit een serviceoogpunt, er voor gekozen een papieren stembiljet samen met de overige stembescheiden per post toe te sturen.

Deze maatregel houdt in **alle** kiezers die per brief willen stemmen **alleen** de mogelijkheid te geven om een stembiljet per e-mail te ontvangen, of door deze te downloaden van een website.

Het positieve effect van deze maatregel is dat direct op dezelfde dag dat de kandidatenlijsten definitief zijn vastgesteld het stembiljet en de kandidatenlijsten bij de kiezer arriveren. Daarnaast sluit de maatregel ook aan bij de belevingswereld van veel kiezers, die als consument gewend zijn online allerlei producten te bestellen en transacties af te werken en dan bij voorkeur volledig digitaal en bij voorkeur mobiel.

Deze maatregel impliceert wel dat elke kiezer in staat moet zijn om een stembiljet te printen. Bij de gemeente Den Haag zijn geen klachten of problemen binnengekomen waaruit blijkt dat dit in de praktijk problemen heeft opgeleverd.

De maatregel is hierboven absoluut geformuleerd omdat uit de uitvoeringspraktijk is gebleken dat de maatregel effect heeft. Tegelijkertijd heeft het kabinet in het verleden steeds het standpunt ingenomen dat de elektronisering van de samenleving niet ten koste mag gaan van hen die (nog) geen toegang hebben tot het elektronisch verkeer. Er dient sprake te zijn van nevenschikking, en om die reden zal deze maatregel afgezwakt moeten worden:

J1 de dag der stemming evenveel dagen later wordt geplaatst als dat de dag der kandidaatstelling is vervroegd.

*Deze maatregel houdt in kiezers die per brief willen stemmen nadrukkelijk **gestimuleerd worden** om een stembiljet per e-mail te ontvangen, of door deze te downloaden van een website, maar dat op verzoek een papieren stembiljet verkregen kan worden.*

Deze maatregel vergt, zowel in de absolute als in de afgezwakte vorm, een aanpassing van de Kieswet. De huidige mogelijkheid is geregeld in de Tijdelijke experimentenbesluit stembiljetten en centrale stemopneming, welke per 1 januari 2018 verloopt. Bij de invoering van de permanente registratie wordt hier nu al op vooruitgelopen doordat in de online registratieformulieren is aangegeven dat de kiezer in beginsel zijn stembiljet per e-mail toegestuurd krijgt.

5.5 Actief via e-mail communiceren van datum/tijdstempel status verzonden

Deze maatregel houdt in dat elke kiezer een (automatisch gegenereerd) e-mail bericht ontvangt van relevante stappen in het proces van productie en verzenden van stembescheiden. Deze maatregel heeft als effect dat kiezers beter geïnformeerd worden over het moment waarop hun stembescheiden zijn verzonden.

De gemeente Den Haag had eerder gecommuniceerd dat de stembiljetten op 7 februari 2017 verzonden zouden worden. Toen door de bezwaarprocedures bij de Raad van State deze datum niet gehaald werd is verzuimd om de kiezers te informeren wanneer de stembiljetten daadwerkelijk zijn verzonden.

In de veronderstelling dat de stembiljetten dus al een week eerder verzonden waren, meldde zich een zeer groot aantal kiezers bij de helpdesk van de gemeente Den Haag, alsook bij diverse ambassades in het buitenland, om te informeren of en zo ja wanneer hun stembescheiden zouden komen.

5.6 Verzenden met internationale koerier met track & trace dienstverlening

De stembescheiden zijn nu verzonden met reguliere Priority luchtpost. Het nadeel hiervan is dat voor de verzending geen afspraken gemaakt kunnen worden over de maximale verzendtijd. Daarnaast is het voor zowel afzender als kiezer niet mogelijk om te volgen waar het poststuk zich bevindt.

De gemeente Den Haag heeft desgevraagd aan te geven dat het hun interpretatie van het Kiesbesluit is dat de formulering in artikel M6 (“De stukken, bedoeld in artikel M6, eerste lid, van de Kieswet, worden aan de kiezer gezonden per luchtpost, tenzij het adres waarheen zij gezonden moeten worden, in België is gelegen”) betekent dat het per reguliere luchtpost *moet* worden verzonden. Het is de interpretatie van VKA dat met de term *luchtpost* vooral bedoeld is als tegenhanger van vervoer over land / zee en dat vooral beoogd wordt dat de zending zo snel als mogelijk moet worden verstuurd.

Aanbevolen wordt te onderzoeken wat de financiële consequenties zijn van het laten verzenden van een deel van de stembescheiden via een internationale koerier (bv. organisaties zoals DHL,

Fedex, UPS etc.). Hierbij kan gedacht worden aan die landen waarvan bekend is dat de reguliere post traag / onbetrouwbaar is, of aan zendingen die in de laatste weken plaatsvinden. Tevens wordt aanbevolen om te onderzoeken of de grootschalige inzet van een dergelijke koerier past binnen de term zoals opgenomen in het Kiesbesluit.

5.6.1 Diplomail is geen garantie voor tijdige verzending

Op meerdere momenten is gebruik gemaakt van zogeheten diplomail. Diplomail is een naam die gebruikt wordt om diplomatieke zendingen aan te duiden. Internationale afspraken tussen landen regelen dat diplomatieke post op een andere wijze wordt behandeld door de internationale postdiensten en douane. Het gaat hierbij vooral om afspraken om de post niet open te maken.

Medewerkers van het ministerie van Buitenlandse Zaken geven aan dat de frequentie van fysieke diplomatieke post voor veel buitenlandse posten laag is, veelal eens per twee weken. Diplomail bestaat in de praktijk uit een koeriersdienst of uit een vracht onder zegel zending. De meeste fysieke post bestaat uit paspoorten, de rest gaat voornamelijk elektronisch. Ook werd gesteld dat diplomatieke post soms langer wordt vastgehouden 'aan de grens'.

De diplomail heeft bij de TK2017 geholpen i.v.m. om vooraf bekende postproblemen in Peru en Guatemala te omzeilen. De post is hier via de diplomail naar de ambassade verstuurd. Deze hebben vervolgens koeriers ingezet om de stukken te bezorgen. Bovendien konden kiezers er zelf voor kiezen hun briefstembescheiden naar een ambassade te laten sturen, zodat ze het daar konden ophalen.

Geadviseerd wordt om in de toekomst geen gebruik te maken van diplomail voor het verzenden van stembescheiden naar kiezers. Indien een spoedzending moet plaatsvinden dan kan beter een reguliere internationale koerier worden ingezet, mede ook omdat deze zendingen te volgen zijn met track & trace systemen.

5.7 Landnaam op retourenvelop in lokale taal stellen

De oranje retourenveloppe was voorzien van de adressen van hetzij de gemeente Den Haag, hetzij het adres van een van de 22 briefstembureaus. De landen van enkele van die adressen waren opgesteld in de Nederlandse taal, hetgeen correct is voor post die vanuit Nederland wordt verstuurd, maar vertragend werkt voor post die vanuit andere landen wordt verstuurd. De internationale postafspraken geven dat de aanduiding van het land geschreven moet worden in de taal van het land van waaruit de post wordt verstuurd, of in het Engels.

Zo was de retourenvelop van het briefstembureau in Washington geadresseerd als:

Embassy of the Netherlands
4200 Linnean Ave NW

Washington, DC 20008
Verenigde Staten van Amerika

Ook voor Australië, Brazilië, Maleisië, Rusland, Kenia en Suriname was het land in de Nederlandse taal gesteld. Op de adressen voor de ambassades in Turkije, Qatar, Oman, Canada, China en Zuid-Afrika was alleen de plaatsnaam opgenomen, zonder landnaam.

Het adres voor China was tevens in het Chinese schrift opgesteld:

Aanbevolen wordt om de adressering aan te passen aan lokale taal en schrift. Meest waarschijnlijk is het immers dat de retourenvelop via lokale post wordt geretourneerd. Dit voorkomt dat retourenveloppen door de lokale postbureaus niet automatisch worden gesorteerd en zo vertraging oplopen.

5.8 Mogelijkheid tot e-mailen van gepersonaliseerd briefstembewijs

In de opzet van het kiesproces voor briefstemmen heeft het briefstembewijs een bijzondere betekenis: het dient om de kiesgerechtigdheid van de kiezer vast te kunnen stellen én het dient om te voorkomen dat een kiezer meer dan één keer kan stemmen. Het briefstembewijs bevat hiertoe de volgende elementen:

Element	Functie
Dossiernummer	Correspondeert met het unieke nummer waaronder de kiezer in de registratie van de gemeente Den Haag is opgenomen
Briefstembewijsnummer	Uniek volgnummer van het briefstembewijs. Wordt gebruikt om een briefstembewijs ongeldig te kunnen verklaren indien een vervangend briefstembewijs is uitgereikt
Barcode	Maakt het mogelijk om met handscanner het Dossiernummer en Briefstembewijsnummer te kunnen uitlezen om te verifiëren of het briefstembewijs geldig is.
Echtheidskenmerken	Detectie van fraude met niet-originele briefstembewijzen. Onder meer hologram en watermerk.
Handtekening	Wordt vergeleken met de handtekening op het registratieformulier zodat gecontroleerd kan worden of stembiljet is ingevuld door de

Element	Functie
	persoon waarvan is vastgesteld dat hij kiesgerechtigd is.

In de genoemde controles vervult het papieren briefstembewijs een sleutelfunctie. Zonder briefstembewijs wordt het stembiljet niet geaccepteerd. Gesteld kan dan ook worden dat het briefstembewijs een *bewijs aan toonder* is geworden.

Overwogen kan worden om het briefstembewijs niet in fysieke vorm maar via elektronische weg te verstrekken. Analoog aan het nieuwe model stembiljet kan ook het briefstembewijs via e-mail worden toegestuurd aan de kiezer. Het voordeel hiervan is dat hierdoor alle cruciale stembescheiden (stembiljet en briefstembewijs) snel digitaal verzonden kunnen worden.

De opzet is dan dat de kiezer het briefstembewijs uitprint en daar zijn handtekening op zet. Het briefstembewijs wordt in deze opzet als een gepersonaliseerd pdf bestand gegenereerd en kan alle bovengenoemde elementen bevatten, met uitzondering van de echtheidskenmerken. Om dit te ondervangen is een aanpassing nodig van de controlestep die het briefstembureau uitvoert. Nu wordt de ingescande barcode vergeleken met een bestand waarin de dossiernummers staan van de kiezers die zijn 'toegewezen' aan het desbetreffende briefstembureau én het register ongeldige briefstembewijzen.

Om een controle op fraude mogelijk te maken zijn er een paar mogelijkheden:

- De kiezer wordt gevraagd om een 'gedeeld geheim', bijvoorbeeld een meercijferige code die hij bij registratie heeft opgegeven.
- Het briefstembureau controleert via een verbinding met een centraal register of de desbetreffende kiezer al eerder een briefstem heeft uitgebracht.

Gelet op de aard van dit evaluatieonderzoek is deze maatregel nog niet in alle details onderzocht.

5.9 Controle op correctheid adres zo vroeg mogelijk in proces

Uit een steekproefanalyse van retourontvangen poststukken blijkt dat de incorrecte adressen zoals afgedrukt op de briefstembescheiden exact overeenkomen met de gegevens zoals de kiezer had ingevuld.

Het gebruikte online registratieformulier kende een vrij naamveld¹¹ en vier vrije adresvelden, zonder onderscheid naar staatnaam, postcode, woonplaats etc. De KBN geeft aan dat dit bewust is gedaan, aangezien de schrijfwijze van een 'correct' adres per land verschilt. Zo wordt in de VS het

¹¹ Met het vrije naamveld kan de kiezer een afwijkende naam opgeven. Gebleken is dat de post in Duitsland niet wordt bezorgd als de naam op het poststuk afwijkt van de naam op de brievenbus.

huisnummer voor de straatnaam geschreven, in Australië de postcode achter de plaatsnaam en de afkorting van de staat en kent Frankrijk naast postcodes ook een arrondissementsnummer etc.

De gegevens zoals ingevuld door de kiezer zijn 1 op 1 overgenomen in het registratiesysteem en in het print- en verzendbestand. Er vond geen controle plaats op de juistheid van het adres. De KBN geeft aan dat dat ook ondoenlijk is gelet op de grote diversiteit van adressen. Daarnaast staat zij op het standpunt dat zij niet eigenstandig een adres wil corrigeren, aangezien het de kiezer zelf is die het beste weet hoe het adres geschreven moeten worden.

Aanbevolen wordt om in het online registratieformulier zoveel intelligentie als mogelijk in te bouwen om incorrecte of incomplete adressen te signaleren. Dan kan de kiezer geattendeerd worden op een mogelijke fout of omissie en kan deze het adres corrigeren.

Hierbij kan gebruik gemaakt worden van de publicaties, standaarden en software zoals die door de UPU (Universal Postal Union) beschikbaar worden gesteld. Hier is onder meer de S42-standaard voor de opbouw van internationale adressen te vinden, alsook land-specifieke templates.¹²

Ook in latere stappen in het proces kan een controle plaatsvinden, bijvoorbeeld op het moment waarop de registratie wordt ingewilligd, of voordat een adressenbestand aan de drukker wordt verstrekt. In geval van evidente fouten (geen plaatsnaam of geen landnaam) kan beter eerst contact gezocht worden met de kiezer via e-mail. Een onjuist adres leidt verderop in de keten tot problemen: de stembescheiden komen niet of met vertraging aan, de kiezer zoekt weer contact met KBN, aan de kiezer wordt eventueel een vervangend briefstembewijs gestuurd (mogelijk naar hetzelfde onjuiste adres), etc.

5.10 Grotere voorraad drukwerk bestellen

Het aantal kiezers dat zich registreerde voor de verkiezing was onverwacht groot. De eerdere inschatting van de gemeente Den Haag voor de hoeveelheid te bestellen drukwerk bleek daardoor niet correct. Gedurende de maanden januari en februari zijn meermalen aanvullende gedaan voor extra drukwerk (zowel briefstembewijzen, enveloppen, stembiljetten etc.).

De bestellingen zijn in onderstaande tabel weergegeven:

¹² Zie ook de website: <http://www.upu.int/en/activities/addressing/postal-addressing-systems-in-member-countries.html>

	Initieel	2e bestelling	3e bestelling	4e bestelling	5e bestelling
Briefstembewijs	46.000	9.000		17.000	
Volmachtbewijs	2.000	2.000		2.000	2.400
Kiezerspas	4.000	1.500		1.000	
Oranje retourenvelop	45.000	10.000		18.000	
Witte stembiljet envelop	45.000	10.000		18.000	
Verzendenv. C5	30.000	10.000			
Verzendenv. C4	20.000		15.000	8.000	
Verzendenv. Volmacht	3.000				
Stembiljetten	36.000				
Kandidatenboekje	35.000				

Door de spoed bijbestellingen stegen de materiaalkosten van de briefstembescheiden (inclusief stembiljet en boekje met overzicht van kandidaten) van € 0,761 naar €1,049. De kosten van de briefstembescheiden zonder stembiljet (voor de kiezers die een stembiljet per mail ontvingen) steeg van € 0,156 naar € 0,500 per stuk. Ook de kosten van de volmachtbewijzen stegen van € 0,034 ct naar € 1,144 per stuk.

Het niet hebben van voldoende drukwerk heeft niet geleid tot oponthoud bij de productie & verzending van de stembescheiden.

Aanbevolen wordt om een grotere voorraad in te kopen, ondanks dat dit wellicht leidt tot een overschot, worden zo spoedbestellingen en onevenredig hoge kosten voorkomen.

5.11 Dagelijks en in weekend produceren en verzenden

Er zijn door de KBN op zeven momenten adressenbestanden van kiezers aangeleverd aan PostNL; vier batches zonder stembiljet en drie batches met stembiljet. De periode tussen batches bedroeg ongeveer zeven kalenderdagen. Zie ook de tijdlijn in **Bijlage B**.

Het opsparen tot grotere zendingen (batches) heeft als nadelig effect dat de verzending van stembescheiden voor de meeste kiezers vertraging oploopt. Alleen de kiezers wiens registratieverzoek werd verwerkt op de dag van het aanmaken van het batchbestand liepen geen vertraging op.

De gemeente stuurde de versleutelde adressenbestanden per bode naar PostNL, waarbij het wachtwoord langs een ander kanaal werd verstrekt. PostNL personaliseerde het (elders ingekochte) drukwerk, couverteerde de items tot een pakket stembescheiden en verzond deze batchgewijs. Voor de batches zonder stembiljet was dit gereed aan het einde van de vierde

werkdag na ontvangst van het bestand. De batches met stembiljet werden aan het einde van de derde werkdag verzonden.

Nota Bene: in het meest ongunstige geval bedroeg de totale productietijd 12 kalenderdagen (inwilliging op 6 februari, aanmaak batch op 12 februari en verzending 17 februari einde dag).

De doorlooptijd van het personaliseren en couverteren (drie – vier dagen) kan teruggebracht worden door een aantal vereenvoudigingen door te voeren: digitale aanlevering van bestanden, gebruik van niet-geadresseerde oranje retourenveloppen (zie ook de maatregel 5.12), productie op één locatie en proofing / controle door de KBN op locatie. De relatief lange doorlooptijd aan de zijde van PostNL werd mede bepaald door het niet vooraf kunnen inplannen van de productie werkzaamheden doordat er geen afspraken waren gemaakt over de aanlevermomenten.

Met PostNL waren verder geen afspraken gemaakt over productie in het weekend. Ook zijn er geen contractuele afspraken gemaakt over de maximale tijd voor productie en verzending na ontvangst van de bestanden.

Aanbevolen wordt om in de toekomst in de laatste zes weken over te gaan op een dagelijkse aanlevering van het adressenbestand aan het print-/verzend bedrijf, ook in het weekend. Door de dagelijkse aanlevering kan deze ingepland worden en wordt onnodige wachttijd voorkomen. Daarnaast wordt met een dagelijkse aanlevering de gemiddelde doorlooptijd twee kalenderdagen: een kiezer wiens registratie aan het begin van dag een wordt ingewilligd, wordt aan het einde van de dag opgenomen in het adressenbestand en de volgende dag geprint en verzonden.

5.12 Retourenvelop niet voorzien van retouradres

De (oranje)retourenveloppe is, zo schrijft ook de modellenregeling voor, voorzien van het adres van het briefstembureau van het land waar de kiezer woont. Het voordeel hiervan is dat de kiezer het juiste adres niet hoeft op te zoeken en hem een zo dichtbij mogelijk briefstembureau kan worden 'toegewezen'.

Voor de productie van de briefstembescheiden blijkt dit echter het couverteerproces te compliceren. Een batch bestand bevat namelijk kiezers uit diverse landen, weliswaar gesorteerd op land. Doordat per land andere retourenveloppen worden ingevoegd is dit voor meerdere landen (met kleine aantallen) handmatig gedaan.

Voorgesteld wordt om de retourenveloppe niet te voorzien van een retouradres, maar de kiezer te vragen het adres over te schrijven. Het adres van het 'toegewezen' briefstembureau kan in één gang worden geprint op de onderste helft van het briefstembewijs, of op het briefstembewijs zelf (bij gebruik van een retourenveloppe met venster). Het positieve effect hiervan is dat de volledige batch machinaal kan worden gecouverteerd. Bij grotere aantallen kiezers en dagelijkse aanlevering (zie vorige maatregel) is dit zeer wenselijk.

5.13 Separeer aparte postroutering middels separate batchbestanden

Voor een tweetal landen (Peru en Guatemala) werd aan PostNL gevraagd om de stembescheiden van kiezers uit die landen handmatig uit de batch te lichten, zodat deze via diplomail verzonden konden worden.

Voor PostNL betekende dit een handmatig actie om de juiste briefstembescheiden te zoeken, waardoor de hele batch vertraging opliep.

Aanbevolen wordt om stembescheiden met afwijkende postroutering in separate batch te sturen naar een printbedrijf in plaats van het printbedrijf deze handmatig er laten vissen.

5.14 Controles door printbedrijf

In de huidige afspraken tussen KBN en PostNL voert KBN enkele controles uit op de locatie van PostNL. Zo worden op basis van het aangeleverde adressenbestand pdf-proefdrukken van de briefstembewijzen gegenereerd, waarmee medewerkers van KBN controleren of de adressen correct zijn afgedrukt inclusief diakritische tekens en of de barcode leesbaar is. Na couverteren controleerde een medewerker van KBN op locatie van PostNL steekproefsgewijs of de pakketten volledig zijn gecouverteerd.

In het verleden zijn op dit punt fouten gemaakt (o.a. onvolledig gevulde enveloppen, bij een ander printbedrijf), waarna destijds de minister van BZK de gemeente Den Haag gewezen heeft op de verantwoordelijkheid om zorg te dragen voor een correcte verzending.

PostNL gaf aan dat zij deze controlehandelingen even goed kunnen uitvoeren en dat dit tot een versnelling van het print- en couverteerproces kan leiden. Aanbevolen wordt om de controlesystematiek te herzien waarbij binnen de verantwoordelijkheid van de gemeente Den Haag controle taken geautomatiseerd kunnen worden, met als doel een versnelling van het productieproces (en behoud van de gewenste controles).

5.15 Accepteer elke retourenveloppe, niet alleen de oranje.

De kiezer is nu verplicht om zijn stembiljet in de oranje retourenveloppe terug te sturen aan het briefstembureau. Deze verplichting volgt uit model M6-1 van de Kies- en Referendumregeling.

De oranje enveloppe is ooit ingevoerd om deze poststroom extra te laten opvallen in de interne postverwerking bij ambassades en bij het sorteercentrum van PostNL zodat deze met voorrang kan worden verwerkt en eenvoudig kan worden gesorteerd. In de praktijk blijkt dit maar een beperkt versnellend effect te hebben.

Meerdere kiezers hebben aangegeven dat zij het vermoeden hebben dat juist door de opvallende envelop het stembiljet in het buitenland wordt tegengehouden. Enkele kiezers hebben de oranje enveloppe in een onopvallende enveloppe gestopt en zelf geadresseerd aan het briefstembureau. Nu is in de praktijk door de gemeente Den Haag de instructie gegeven aan briefstembureaus om

de briefstem wel te accepteren, mits in de onopvallende envelop wel de voorgeschreven oranje envelop zit.

Aangezien in de praktijk het bedoelde effect van de oranje envelop niet gerealiseerd wordt, er alternatieven denkbaar zijn, en het niet gebruiken van de oranje envelop een naar onze ogen onevenredig zwaar fataal effect heeft, wordt hier voorgesteld om de Modellenregeling M6-1 zo aan te passen dat er geen vormvereisten worden gesteld aan de retourenveloppe.

5.16 Accepteren van niet-volledig gefrankeerde retourenveloppen

Een niet-volledig gefrankeerde retourenveloppe dient door het briefstembureau te worden geweigerd (art. M8 lid 3 Kw). Het is overigens niet bekend hoeveel stemmen om deze reden zijn geweigerd, dit wordt niet in het proces-verbaal vastgelegd. De gemeente Den Haag heeft aangegeven dat het in de praktijk lastig is om te constateren of sprake is van onvoldoende frankeren. De oranje enveloppen worden namelijk gewoon bezorgd, en de strafporto wordt separaat door PostNL in rekening gebracht. Het is daardoor niet mogelijk om deze retourenveloppen te weigeren.

Betoogd kan worden dat een kiezer die de moeite heeft genomen om zich te laten registreren en die zijn stembiljet tijdig heeft geretourneerd, maar deze onvoldoende heeft gefrankeerd, relatief zwaar wordt getroffen door zijn stembiljet niet te accepteren.

Voorgesteld wordt om te overwegen om retourenveloppen die niet¹³ of onvoldoende gefrankeerd zijn toch toe te laten. Dit heeft financiële consequenties, maar gelet op het bescheiden aantal retourenveloppen zal de totale kosten voor straf-porto beperkt zijn.

5.17 Afschaffen vervangend briefstembewijs

Kiezers hadden de mogelijkheid om bij de gemeente Den Haag een *vervangend briefstembewijs* aan te vragen. De regeling was oorspronkelijk opgezet om een (ruim op tijd) ontvangen briefstembewijs dat kwijt geraakt is te vervangen, niet zozeer om fouten in de postbezorging op te lossen. In de praktijk is de regeling vooral gebruikt als oplossing voor de situatie waarbij de kiezer het oorspronkelijk verzonden briefstembewijs niet tijdig had ontvangen. De gemeente Den Haag heeft 1.101 vervangende briefstembewijzen verstrekt. Het is overigens niet bekend hoe vaak is gestemd met deze vervangende briefstembewijzen.

Voorgesteld wordt om deze mogelijkheid af te schaffen of om deze mogelijkheid te vervangen door een *duplicaat briefstembewijs* (zie volgende maatregel).

¹³ Niet-gefrankeerde enveloppen komen waarschijnlijk niet aan, doordat de postdienst van het land van herkomst deze veelal niet in behandeling neemt.

Het probleem is dat de vervangende briefstembewijzen op een nog later moment in de tijd worden verzonden dan het originele briefstembewijs, maar veelal met dezelfde verzendmethode¹⁴. De doorlooptijd van deze postzending is daardoor gelijk. Dit leidt tot valse hoop bij de kiezer dat hij alsnog kan stemmen.

In de praktijk bleek dat in deze periode het oorspronkelijke briefstembewijs in meerdere gevallen alsnog *wel* werd bezorgd. Maar, omdat al een vervangend briefstembewijs was aangemaakt, was het oorspronkelijke briefstembewijs niet meer geldig. NB het is onbekend hoeveel stemmen zijn geweigerd omdat met een ongeldig origineel briefstembewijs is gestemd, dit wordt niet in het proces-verbaal vastgelegd.

5.18 Verstrekken duplicaat briefstembewijs

Als alternatief voor het vervangende briefstembewijs kan gekozen worden om eenmalig een *duplicaat briefstembewijs* te verstrekken aan de kiezer. Doordat het oorspronkelijke briefstembewijs dan zijn geldigheid behoudt wordt het probleem zoals in de vorige paragraaf geschetst voorkomen.

Bij de stemopneming wordt gecontroleerd of een kiezer meerdere stemmen uitbrengt (met zowel het originele als het duplicaat briefstembewijs). In dat geval wordt alleen de eerst ontvangen briefstem verwerkt. Indien een kiezer zijn stem stuurt naar een andere briefstembureau dan de aan hem 'toegewezen' dan kan dat stembureau deze stem tijdelijk ter zijde leggen en contact opnemen met KBN, welke kan controleren bij het toegewezen briefstembureau of de kiezer daar ook heeft gestemd.

NB. Deze maatregel kan NIET ingevoerd worden in combinatie met maatregel 5.8 *Mogelijkheid tot e-mailen van gepersonaliseerd briefstembewijs* of in combinatie met maatregel 5.19 *Briefstembewijs ook gebruiken als kiezerspas en als onderhandse volmacht*

5.19 Briefstembewijs ook gebruiken als kiezerspas en als onderhandse volmacht

Voorgesteld wordt om het briefstembewijs dusdanig aan te passen dat het door de kiezer ingezet kan worden als kiezerspas of als onderhandse volmacht.

Met de komst van de permanente registratie krijgen alle geregistreerde kiezers automatisch briefstembescheiden. Als die kiezer toch liever bij volmacht of in Nederland wil stemmen dan dient die kiezer een verzoekschrift in te dienen, zes weken voor de dag van stemming. Door het briefstembewijs dusdanig aan te passen dat de kiezer het zelf kan omzetten in een onderhandse volmacht of in een Kiezerspas kan deze processtap komen te vervallen. Juist voor de kiezers die

¹⁴ De gemeente Den Haag heeft overigens in de laatste week voor de dag van stemming ook vervangende briefstembewijzen per koerier toegestuurd.

het briefstembewijs laat ontvangen en bezorgd zijn dat hun briefstem per post niet tijdig terug wordt ontvangen, zou dit een mogelijkheid bieden om alsnog zelf in persoon te stemmen, met name voor kiezers die in de grensgemeenten in België en Duitsland wonen.

Bijkomend voordeel is dat het leidt tot minder te verwerken registratieverzoeken bij de gemeente Den Haag.

Om het briefstembewijs als kiezerspas in te zetten moet het voorzien zijn van echtheidskenmerken, om vervalsing en meervoudige stemmen tegen te gaan. Daarmee is het niet te combineren met maatregel 5.8 *Mogelijkheid tot e-mailen van gepersonaliseerd briefstembewijs* of in combinatie met maatregel 5.18 *Verstrekken duplicaat briefstembewijs*.

5.20 Instellen briefstembureau op elke buitenlandse post met meer dan 100 kiezers

Deze maatregel behelst het uitbreiden van het aantal briefstembureaus naar elke Nederlandse post in een land waarvan uit de permanente registratie bekend is dat er minimaal 100 kiezers geregistreerd staan.

De rationale is dat het stembiljet de snelst mogelijke route aflegt, doordat deze niet internationaal, maar alleen nationaal verzonden hoeft te worden.

Het aantal briefstembureaus in het buitenland varieert nu per verkiezing. Het is aan de minister van BZK, van Buitenlandse Zaken (en de minister van Defensie) om te besluiten op welke ambassades, posten en militaire missies in het buitenland briefstembureaus worden gevestigd. Bij de TK2017 waren er 28 briefstembureaus in het buitenland ingericht, waarvan 3 op militaire missies (Irak, Afghanistan en Mali) en drie op Aruba, Curaçao en Sint Maarten. In de tabel op pagina 25 is een overzicht opgenomen van het aantal geregistreerde kiezers en het aantal ontvangen briefstemmen per briefstembureau bij TK2017.

De overgrote meerderheid van de briefstemmen (47.280 / 78,8%) is verwerkt door de gemeente Den Haag. De briefstembureaus in het buitenland hebben 12.709 stemmen verwerkt. De drie briefstembureaus op militaire missies hebben gezamenlijk 12 stemmen verwerkt.

Deze maatregel is ook voorgelegd aan ambtenaren van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Zij gaven aan dat de maatregel haaks staat op het nu gevoerde beleid om het aantal buitenlandse posten te verminderen en om zgn. 'front-office' / consulaire taken bij voorkeur centraal en / of digitaal af te handelen. Dat beleid is mede ingegeven door bezuinigingsdoelstellingen; de kleinere buitenlandse posten hebben een minimale personele bezetting van 2 uitgezonden medewerkers aangevuld met een lokale staf. Dat betekent dat voor de inrichting van een briefstembureau ook lokale staf of anderen moeten worden ingezet. NB In de landen met een kleine vertegenwoordiging worden de front office taken voor visa en reisdocumenten gerelateerde werkzaamheden uitbesteed aan commerciële dienstverleners.

In het verleden was het aantal briefstembureaus groter. Bij de verkiezingen in 2010 waren 84 briefstembureaus ingericht. In combinatie met het lagere aantal kiezers maakte dat het lastig om het stemgeheim te waarborgen. Doordat het aantal ontvangen stemmen op sommige briefstembureaus zo laag was, was het lastig te voorkomen dat de leden van het briefstembureau een relatie leggen tussen de kiezer en de uitgebrachte stem. Om die reden wordt hier voorgesteld om briefstembureaus in te stellen in landen waarvan op grond van de permanente registratie bekend is dat er 100 of meer kiezers wonen die hebben aangegeven per brief te willen stemmen.

5.21 Ruimere termijn om briefstemmen te verwerken

In het eerdergenoemde kort geding werd ook gepleit voor het toestaan dat briefstemmen die op een later tijdstip zijn ontvangen dan 15:00 uur dag van stemming alsnog worden meegeteld. Of voor stemmen die wel voor 15:00 uur dag van stemming waren ontvangen op een officiële Nederlandse vertegenwoordiging die zelf geen briefstembureau was alsnog mee te laten tellen.

Deze maatregel vergt allereerst een wijziging van de Kieswet, aangezien in artikelen M8 en M16 lid 1 c wettelijk is bepaald dat de briefstem om uiterlijk 15:00 plaatselijke tijd moet zijn ontvangen.

Heel veel tijd om uitstel te verlenen is overigens niet beschikbaar, zonder dat ook andere termijnen in de Kieswet moeten worden aangepast. Immers de zitting van het hoofdstembureau van de kieskring Den Haag vangt aan op de tweede dag na stemming om 10:00 uur in de ochtend. Bij de TK2017 was dat vrijdag 17 maart. Het centraal stembureau had haar zitting op 21 maart.

Voor wat betreft de stemmen die wel tijdig zijn ontvangen, maar op de verkeerde locatie, zou met behulp van een koerier de stemmen overgebracht kunnen worden naar de gemeente Den Haag, mits deze aldaar aankomen voor de vaststelling van de uitslag van de kieskring Den Haag en er enige tijd is om deze stemmen alsnog en op ordentelijk wijze te tellen.

De vraag is dan ook of deze maatregel veel soelaas biedt.

5.22 Eigen contactpersoon en telefonische ingang bij DH voor personeel briefstembureaus

Uit de contacten met enkele leden van de briefstembureaus in het buitenland bleek dat er geen aparte telefonische ingang was bij de gemeente Den Haag. Contact verliep via het algemene telefoonnummer en e-mailadres, tenzij uit individuele persoonlijke contacten het 06 nummer verkregen was van een medewerker van de gemeente Den Haag.

Aanbevolen wordt om voor deze doelgroep een directe ingang te creëren richting de 2e of 3e lijns support, met een eigen telefoonnummer en e-mailadres.

5.23 Professionalisering organisatie

Zoals ook in het verslag van uitvoering is beschreven heeft KBN in de laatste weken van januari en in februari grote moeite gehad om de hoeveelheid registraties en klantcontacten af te handelen. Op meerdere momenten heeft KBN haar organisatie opgeschaald, wat bemoelijkt werd door

praktische problemen als huisvesting of de snelheid waarmee andere afdelingen van de gemeente Den Haag benodigde voorzieningen konden leveren. Vooraf is er geen analyse gemaakt van mogelijke risico's inclusief preventieve en mitigerende maatregelen.

Ook lag de benodigde kennis bij een beperkt aantal personen, wat opschalen voor met name de complexere vragen lastig maakte. Een aantal sleutelfiguren vervulden cruciale rollen binnen de KBN-organisatie. Het wegvallen van een van deze sleutelfiguren zou een groot verlies aan kennis en opleveren en ten tijde van de verkiezingen ook grote impact hebben het stemproces.

Aanbevolen wordt om de organisatie van KBN verder te professionaliseren. De volgende maatregelen worden aanbevolen:

- Gebruik een e-mail management systeem en call center systeem waardoor communicatie met kiezers beter afgehandeld en vastgelegd kan worden. Zorg voor scripts waardoor eenvoudige of veelvoorkomende vragen van kiezers sneller en op eenduidige wijze worden beantwoord.
- Koppel de klantcontactsystemen met het registratiesysteem zodat deze op kiezersniveau aan elkaar gekoppeld zijn.
- Maak een risico-analyse om passende preventieve en correctieve maatregelen te identificeren en neem de preventieve maatregelen voor de meest kritische processen;
- Breid de organisatie dusdanig uit dat een afhankelijkheid van enkele personen wordt voorkomen en waarbij organisatorische en uitvoerende taken niet aan één persoon worden gekoppeld. Breng een scheiding aan tussen management en overzichtstaken (o.a. de werkvoorraad, het naleven van termijnen, wachttijden, schakelen met het post/verzendsbedrijf) en uitvoerende taken (zoals handmatig controleren verzendsbatches).
- Documenteer cruciale processen en informatie, zoals het KBN systeem;
- Stel meerdere personen aan als 2e lijn aanspreekpunt voor de complexere vragen van kiezers.
- Stel een inwerkprogramma op voor callcentermedewerkers waardoor de opschaling sneller kan geschieden zonder daarbij een beroep te doen op de projectleider KBN;
- Maak gebruik van een communicatiedeskundige om de voorlichting aan kiezers zo begrijpelijk mogelijk te maken. Ook in crisissituaties kan deze persoon zich richten op de publieksvoorlichting.
- Zorg voor correcte managementinformatie, zodat tijdig gestuurd kan worden bij oplopende aantallen registraties, dreigende overschrijdingen van termijnen én om achteraf verantwoording af te kunnen leggen.

5.24 Verbetermogelijkheden in voorlichting van kiezers

Uit gesprekken met de medewerkers van de gemeente Den Haag en uit de reacties van kiezers blijkt dat de voorlichting aan kiezers op meerdere punten verbeterd kan worden:

ORGANISEER DE VOORLICHTING EN KLANTCONTACT VANUIT ÉÉN WEBSITE EN ÉÉN ORGANISATIE

Aanbevolen wordt om kiezers buiten Nederland voor te lichten vanuit één website welke door één organisatie wordt beheerd. Tevens wordt aanbevolen om ook de afhandeling van alle telefoongesprekken en e-mail berichten door diezelfde organisatie te laten afhandelen.

Dit maakt het eenvoudiger voor de kiezers om te weten waar hij/zij informatie kan halen en het voorkomt dat op verschillende plekken verschillend boodschappen worden verstrekt. Zo werd nu op de website van de gemeente Den Haag vermeld dat kiezers in het buitenland hun briefstem tot 1 maart 2017 konden insturen naar een ambassade die *geen* briefstembureau had. Dit omdat de diplomatieke post voor dergelijke posten minimaal eens per twee weken wordt verzonden. Uit reacties van kiezers bleek dat dit verwarrend was doordat sommige ambassades eigen berichten op hun social media pagina's en website vermeldden met een latere datum.

Bij de TK2017 werden kiezers op verschillende plekken geïnformeerd en voorgelicht, zowel door de gemeente Den Haag, het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, het ministerie van Buitenlandse Zaken en individuele ambassades. Veelal werd door de ambassades doorverwezen naar de website <http://stemmenvanuithetbuitenland.nl>. Op die site kon de kiezer zich niet registreren, dat kon alleen op de website van de gemeente Den Haag. Het informatiepunt van de Kiesraad heeft naar haar aangegeven niet of nauwelijks vragen gehad van kiezers uit het buitenland.

DH	https://www.denhaag.nl/home/bewoners/gemeente/Verkiezingen/Kiezers-buiten-Nederland.htm met verkorte URL https://www.denhaag.nl/kiezersbuitenland
BZK	http://www.stemmenvanuithetbuitenland.nl en https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/verkiezingen
BZ	Diverse ambassades informeerden kiezers via hun eigen websites ¹⁵ en Facebook pagina's. Zie bv de Facebook pagina van de ambassade in Zuid Afrika hieronder.

¹⁵ De eigen websites van de ambassades zijn met ingang van april 2017 opgegaan in een nieuwe website www.netherlandsworldwide.nl voor Nederlanders die in het buitenland wonen. Deze website verwijst nu door naar <http://www.stemmenvanuithetbuitenland.nl>

Voor alle genoemde organisaties was de voorlichting een 'taak erbij'. Door de voorlichting te concentreren op één plek kan dit professioneler worden georganiseerd en kan sneller en beter ingespeeld worden op actuele vragen.

ACTIEVER COMMUNICEREN BIJ PROBLEMEN

Aanbevolen wordt om veel sneller kiezers te informeren indien er zich relevante wijzigingen voordoen. Dit kan via de website, via social media of via e-mail.

Toen bekend werd dat bij de Raad van State een beroepszaak was aangespannen wist de gemeente Den Haag dat de eerder gecommuniceerde datum van 7 februari 2017 voor het verzenden van stembescheiden niet meer correct was. De gemeente heeft daarna niet aan de kiezers gecommuniceerd dat de verzending moest worden uitgesteld. Hierdoor zijn kiezers na enkele dagen / weken zich zorgen gaan maken, hetgeen leidde tot duizenden extra inkomende telefoontjes en mails.

Communicatie via social media of e-mail heeft de voorkeur, aangezien de kiezers de website(s) veelal niet dagelijks volgen. Uit de gesprekken met ambassadepersoneel blijkt dat sociale media zoals Facebook zeer goed gevolgd worden. E-mail is meest geschikt voor directe communicatie aan de reeds geregistreerde kiezer.

DUIDELIJKER VOORLICHTING OVER RISICO'S BRIEFSTEMMEN EN ALTERNATIEVEN

In de voorlichting wordt de kiezer nu zeer beperkt gewezen op het risico dat de stembescheiden niet tijdig aankomen / het risico dat het stembiljet niet tijdig ontvangen wordt. Aanbevolen wordt om duidelijker te maken aan kiezers dat dit kan betekenen dat hun stem niet tijdig wordt ontvangen en dat dan wellicht de alternatieven volmacht of kiezerspas aan te bevelen zijn.

Op de website stemmenvanuithetbuitenland.nl wordt nu (mei 2017) wel kort gewezen op de mogelijkheid om een kiezerspas aan te vragen of een volmacht te verstrekken, maar niet op de risico's.

Door meerdere gesprekspartners werd de vraag opgeroepen waarom stemmen via internet niet mogelijk is. Zij (en vele kiezers) zijn niet goed op de hoogte van de keuze van het kabinet om stemmen via internet (nu) niet in te voeren gelet op de daarmee gepaard gaande risico's¹⁶. Aanbevolen wordt om ook dit duidelijker te communiceren, bij voorkeur op dezelfde locatie als van waar uit de overige voorlichting wordt gedaan.

TERMINOLOGIE EN INSTRUCTIE

Uit de telefonische en e-mailcommunicatie met kiezers blijkt dat de gehanteerde termen voor verwarring zorgden. Kiezers vinden het lastig om het *briefstembewijs* en het *stembiljet* uit elkaar te houden. Daarnaast worden de *kiezerspas* en de *stempas* met elkaar verward.

Aanbevolen wordt om na te gaan hoe met betere voorlichting de verwarring kan worden weggenomen (wijziging van terminologie kan uiteraard ook, maar vergt wijziging van wet- en regelgeving en kan op zich weer tot extra verwarring leiden).

Ook wordt aanbevolen de instructie te verbeteren door meer gebruik te maken van afbeeldingen en instructie video's. De huidige instructie bestaat vrijwel geheel uit platte tekst, wat - in het algemeen gesteld - beperkt wordt gelezen / begrepen. Een uitzondering hierop is de folder bij het stembiljet, welke door BZK is opgesteld.

5.25 Verplichte opname van logo's op stembiljet

Op basis van de Tijdelijke Experimentenwet stembiljetten en centrale stemopneming is bij de TK2017 gebruik gemaakt van een nieuw model stembiljet. Dit stembiljet (zie ook bijlage C) bood ook de mogelijkheid aan politieke partijen om hun logo / beeldmerk op te nemen. Partijen beslissen zelf of ze dit willen en kunnen dit laten registreren bij de Kiesraad. 13 van de 28 deelnemende partijen hebben hiervan gebruik gemaakt. Uit reacties van kiezers valt op te maken dat, omdat niet alle partijen een logo hadden, ze twijfelden of dit wel het juiste officiële stembiljet was.

¹⁶ Zie ook het onderzoek naar internetstemmen voor kiezers in het buitenland op:

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2014/01/28/rapport-onderzoek-internetstemmen-voor-kiezers-in-het-buitenland>

Definitief

Evaluatie Verkiezing TK2017
Stemmen vanuit het buitenland

Voorgesteld wordt dat, indien dit model stembiljet definitief wordt ingevoerd, partijen verplicht worden een logo te laten registreren. Hiermee kan deze verwarring bij kiezers worden weggenomen.

6 CONCLUSIE

De TK2017 heeft een fors hoger aantal Nederlanders in het buitenland er toe bewogen om zich te laten registreren als kiezer. Ook het aantal in Nederland wonende kiezers dat vanuit het buitenland wilde stemmen steeg ten opzichte van eerdere verkiezingen. Het totaal aantal registraties lag 66% hoger dan bij de vorige TK verkiezing in 2012. Ruim 84% van de kiezers koos voor de mogelijkheid om per brief te stemmen.

Het aantal registraties liep met name in de laatste weken flink op. In de laatste twee weken voor de sluiting van de registratietermijn D3 en de twee daaropvolgende weken voor M3 kiezers is 50% van het aantal registratieverzoeken ontvangen.

De medewerkers van de unit Verkiezingen van de gemeente Den Haag hebben grote inspanningen verricht om de onverwacht grote stroom aan registratieverzoeken tijdig te kunnen verwerken. Door de piekbelasting kon niet in alle gevallen worden voldaan aan de wettelijke termijn van 7 kalenderdagen om op een registratieverzoek te beslissen. Doordat de gemeente Den Haag niet de ontvangstdatum van een registratieverzoek heeft geregistreerd is het precieze aantal niet meer te bepalen, maar ligt tussen de 4.343 en 7.600 kiezers. Het heeft tot met 16 februari 2017 geduurd voordat de werkvoorraad die was ontstaan op het moment van sluiten van de registratietermijn (1 februari 2017) was weggewerkt. In deze werkvoorraad zaten ook kiezers aan wie herstel verzuim was verleend om een eerder ingediend en afgewezen registratieverzoek te complementeren / corrigeren, en wiens verzoek uiteindelijk ook definitief is afgewezen. Aanbevolen wordt de ontvangstdatum van de registratie in de toekomst wel vast te leggen.

Van alle geregistreerde kiezers die voor de mogelijkheid om per brief te stemmen hadden gekozen, is van 88% tijdig een stem terugontvangen. Dit 'opkomst'-percentage is vergelijkbaar met eerdere TK-verkiezingen, al lag toen het absolute aantal kiezers lager. Dat niet iedere geregistreerde kiezer ook daadwerkelijk stemt is ook in eerdere jaren gebleken. Uit de cijfers van TK2006 blijkt dat de 'no-show' niet alleen bepaald wordt door de problematiek met briefstemmen. Destijds konden kiezers ook via internet stemmen. Toen werden 19.815 geldige stemmen geteld (=91,7%) van de 21.593 geregistreerde *internet*stemmers. Naast internetstemmen kon destijds ook per brief worden gestemd; 10.003 kiezers kozen daarvoor, waarvan er 8.355 stemmen tijdig waren ontvangen (=83,5%).

De stembescheiden zijn in zeven batches verzonden tussen 9 januari en 3 maart. In de eerste drie batches zaten kiezers die hadden aangegeven hun stembiljet per e-mail te willen ontvangen. Aan hen zijn alle stembescheiden, behalve het stembiljet, per post verzonden nog voordat de definitieve kandidatenlijst was vastgesteld. Aan de kiezers die hun registratieverzoek tegen het einde van de termijn deden, zijn de stembescheiden verzonden in de laatste batches.

Door zeer veel kiezers is telefonisch en via e-mail contact gezocht met de gemeente Den Haag omdat zij hun stembescheiden nog niet hadden ontvangen. Op verzoek van kiezers heeft de gemeente Den Haag aan ruim 1.000 kiezers een vervangend briefstembewijs toegestuurd.

Bij de uitvoering van het proces van briefstemmen zijn in de praktijk meerdere problemen ontstaan, wat ertoe geleid heeft dat veel kiezers klaagden over het laat of niet ontvangen van hun stembescheiden. Na afloop van de stemming zijn 919 stemmen alsnog, maar te laat, ontvangen waardoor deze niet meetelden voor de uitslag. Dit heeft geleid tot zeer veel contacten van kiezers met de gemeente Den Haag en vele (officiële en onofficiële) klachten van kiezers.

De problemen zijn terug te voeren op drie structurele oorzaken die samenhangen met hoe het kiesproces voor kiezers buiten Nederland wettelijk is geregeld:

- Registratievereiste
- Wettelijk vereiste van stemmen op papier
- Trage en onbetrouwbare internationale postzendingen

Deze problemen zijn niet nieuw, maar traden ook op bij eerdere TK en EP verkiezingen. Dat het aantal klachten nu zoveel groter is heeft een aantal redenen. De eerste reden is dat een groot deel van de registratieverzoeken pas vlak voor de sluiting van de registratietermijn zijn gedaan. Daarnaast was de periode tussen het verzenden van de stembescheiden en het retourneren van stembiljetten 10 dagen korter (tot 31 kalenderdagen) door aangetekende beroepsprocedures bij de Raad van State. De laatste stembescheiden werden pas 3 maart, 12 dagen voor de verkiezing, verzonden.

Wat goed heeft gewerkt is de mogelijkheid om een nieuw formaat stembiljet via e-mail toe te sturen. Twee derde van de kiezers heeft aangegeven een biljet per e-mail te willen ontvangen. Daardoor konden de stembescheiden in twee gesplitste zendingen worden toegestuurd; de fysieke papieren briefstembescheiden met het briefstembewijs per post en het stembiljet per e-mail. 45% van alle briefstemmers kreeg zo de briefstembescheiden ruim 40 dagen voor de dag van stemming al toegestuurd.

Het compactere formaat stembiljet heeft bij de stemopneming niet tot enige problemen geleid. Het aantal telfouten bij de briefstembureaus in Den Haag bedroeg 17, hetgeen op de 47.280 getelde stemmen een opvallend laag percentage is.

De gemeentelijke organisatie was niet voorbereid en niet toegerust op de onverwacht veel grotere aantallen registratieverzoeken *in combinatie* met het vele telefoon- en e-mail contact met kiezers. Ondanks het meermalen uitbreiden van de personele capaciteit en de prijzenswaardige grote inzet in avonden en weekenden lukte het de organisatie niet om alle registratieverzoeken tijdig te verwerken én de grote stroom contacten via e-mail en telefoon tijdig te beantwoorden. Veel van die contacten waren afkomstig van kiezers die zich zorgen maakten omdat ze hun stembescheiden nog niet hadden ontvangen. Een uitgestuurd e-mail bericht op 2 maart leidde tot nog meer

reacties. Ingegeven door de grote stroom werk, koos de gemeente Den Haag ervoor om prioriteit te geven aan het verwerken van de registratieverzoeken boven het zo snel mogelijk beantwoorden van alle e-mailberichten van kiezers. Hierdoor zochten veel kiezers nogmaals contact en verergerde zo het probleem.

De gemeente Den Haag had zich beter kunnen voorbereiden door vooraf een risicoanalyse te maken om zo preventieve maatregelen te treffen voor deze en andere (nood)scenario's .

De gemeente Den Haag heeft vanuit een servicegedachte bewust keuzes gemaakt om zoveel mogelijk kiezers te kunnen helpen. Zo heeft ze koeriers ingezet om vertragingen in eigen verwerking te compenseren. Uit de evaluatie blijkt dat ook zij op een aantal punten de regels in de kieswet ruimer heeft geïnterpreteerd dan wellicht toegestaan, zoals de ruime mogelijkheid van herstel verzuim bij registratie en het in één geval toestaan dat te laat ontvangen stemmen bij een briefstembureau alsnog werden meegeteld.

Op verzoek van de gemeente Den Haag is onderzocht welke maatregelen getroffen kunnen worden om de problematiek in de toekomst te voorkomen of te verminderen. Voorkomen kan alleen indien het registratievereiste ondervangen wordt door een registratieplicht voor kiezers buiten Nederland, door stemmen via internet mogelijk te maken en/of door alle postzendingen te vervangen door digitale communicatie. Een registratieplicht is verstrekkend en is in het kader van dit evaluatieonderzoek niet nader onderzocht. Naar stemmen via internet is al veel onderzoek gedaan en heeft het kabinet reeds besloten dit alleen te overwegen als aan alle waarborgen kan worden voldaan. Voor het vervangen van de postzendingen door digitale communicatie is al een stap gezet door het ondertekende registratieformulier ook per e-mail in te kunnen sturen.

De voorgestelde maatregelen zijn derhalve gericht om de problemen te verminderen.

Naar de toekomst toe is reeds een belangrijke stap gezet met de invoering van de permanente registratie. Hierdoor kan het registratievereiste voor een groot deel van de kiezers eenmalig en al in een veel eerder stadium worden ingevuld. Voor een groot deel van de kiezers kunnen dan de stembescheiden veel eerder voor de dag van stemming worden verstuurd, zodat er ook een veel ruimere termijn is om het stembiljet te retourneren.

In hoofdstuk 5 van dit rapport zijn 24 maatregelen opgesomd die allen helpen om de problemen te verminderen. Zeven daarvan dragen naar de mening van VKA daar het meest aan bij:

1. Alle kiezers een stembiljet per e-mail toesturen, zodat het briefstembewijs eerder kan worden toegezonden
2. Invoeren duplicaat briefstembewijs, afschaffen vervangend briefstembewijs
3. Mogelijkheid bieden om briefstembewijs ook te gebruiken als kiezerspas en als onderhandse volmacht
4. Dagelijkse productie en verzending van stembescheiden
5. Uitbreiden van het aantal briefstembureaus in het buitenland

6. Betere en eenduidige voorlichting, zowel over praktische uitvoeringszaken als over directe persoonsgerichte communicatie op relevante momenten (zoals briefstembescheiden verzonden etc.)
7. Organisatie, processen en middelen KBN voorbereiden op grotere aantallen kiezers

De eerste drie maatregelen vergen een wijziging van de Kieswet, mede omdat de Tijdelijke experimentenwet waarin het aangepaste formaat stembiljet en de mogelijkheid om een vervangend briefstembewijs te verstrekken is geregeld, komt te vervallen per 1 januari 2018.

Ten slotte bevelen we aan om een tweetal voorgestelde maatregelen nader te onderzoeken, gelet op het vermoedelijke grote effect wat zij hebben op het oplossen van de problematiek:

8. Wat zijn de financiële consequenties van het verzenden van briefstembescheiden per internationaal opererende koerier.
9. Mogelijkheid tot e-mailen van gepersonaliseerd briefstembewijs.

A Lijst met geïnterviewde personen

A1. Geïnterviewden

Gemeente Den Haag

- Gerjan Wilkens – hoofd unit verkiezingen
- Samira Voorham – medewerker unit verkiezingen, verantwoordelijk voor KBN
- Lotte Helder – beleidsmedewerker unit verkiezingen
- Frans Andriessen – senior beleidsmedewerker unit verkiezingen
- Ellen Kandoul – medewerker financiën
- Jan de Sauvage Nolting – advocaat bestuursdienst gemeente Den Haag

Kiesraad

- Melle Bakker – Secretaris-directeur Kiesraad
- Pamela Young – plaatsvervangend secretaris-directeur Kiesraad

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

- Maria Gonzalez – Programmamanager inrichting verkiezingsproces, dg Bestuur en Wonen

Ministerie van Buitenlandse Zaken

- Frans van der Kleij – Senior beleidsmedewerker consulaire zaken en visum beleid
- Lucienne Vermeer – Clusterhoofd afdeling Reisdocumenten, Legalisatie en Fraudebestrijding
- Quint Gorkink – NL Ambassade in Washington, Verenigde Staten van Amerika
- Marco Wijnands – NL Ambassade in Pretoria, Zuid Afrika

PostNL

- Jan Willem Meyer – projectleider

Overig

- Eelco Keij – kandidaat kamerlid D66
- Herman Tjeenk Willink – vicevoorzitter Hoofdstembureau kieskring Den Haag

C Bijlagen Stembescheiden

Stembiljet

voor de verkiezing van de leden van de
Tweede Kamer der Staten-Generaal
op woensdag 15 maart 2017

Stap 1 Kleur bij stap 1 de witte stip bij de lijst van uw keuze rood, zwart, blauw of groen.

<p>1. VVD</p> 	<p>2. Partij van de Arbeid (P.v.d.A.)</p> <p>PARTIJ VAN DE ARBEID</p> <p><small>gecombineerd met lijst 8</small></p>	<p>3. PVV (Partij voor de Vrijheid)</p>	<p>4. SP (Socialistische Partij)</p>
<p>5. CDA</p>	<p>6. Democraten 66 (D66)</p>	<p>7. ChristenUnie</p> <p><small>gecombineerd met lijst 9</small></p>	<p>8. GROENLINKS</p> <p><small>gecombineerd met lijst 2</small></p>
<p>9. Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)</p> <p><small>gecombineerd met lijst 7</small></p>	<p>10. Partij voor de Dieren</p> <p>Partij voor de Dieren</p>	<p>11. 50PLUS</p> 	<p>12. OndernemersPartij</p>
<p>13. VNL (VoorNederland)</p> 	<p>14. DENK</p>	<p>15. NIEUWE WEGEN</p>	<p>16. Forum voor Democratie</p> <p>Forum voor Democratie</p>
<p>17. De Burger Beweging</p>	<p>18. Vrijzinnige Partij</p> 	<p>19. GeenPeil</p> <p>GEENPEIL</p>	<p>20. Piratenpartij</p>
<p>21. Artikel 1</p>	<p>22. Niet Stemmers</p>	<p>23. Libertarische Partij (LP)</p>	<p>24. Lokaal in de Kamer</p>
<p>28. Vrije Democratische Partij (VDP)</p> 			

Stap 2 Kleur bij stap 2 de witte stip bij het nummer van de kandidaat van uw keuze rood, zwart, blauw of groen.

Namen van de kandidaten staan in het kandidatenoverzicht.
Let op! Kies bij stap 1 eerst een lijst, anders is uw stem ongeldig.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80

320489 / 01 1000-085-0007 / 04-09-1992

Bestemd voor:

Bondsrepubliek Duitsland

Verklaring van de persoon die de stem uitbrengt
Dit is mijn briefstembewijs en mijn naam staat op dit briefstembewijs. Ik verklaar dat ik het bijgevoegde stembiljet zelf heb ingevuld.

Datum ondertekening

Mijn handtekening

BRIEFSTEMBEWIJS

Oproep voor de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal op woensdag 15 maart 2017

Wanneer ontvangt u het stembiljet?
Binnenkort ontvangt u per e-mail of per post het stembiljet. Meer informatie vindt u op www.denhaag.nl/kiezersbuitenland

Tot wanneer kunt u stemmen?
Uw briefstem in de oranje retourenveloppe dient uiterlijk op woensdag 15 maart 2017 om 15.00 uur lokale tijd te zijn ontvangen door het briefstembureau.

Hoe brengt u uw stem uit?

1. Vul het stembiljet in volgens de instructie.
2. Stop het stembiljet in de witte enveloppe.
3. Onderteken dit briefstembewijs.
4. Stop in de oranje enveloppe: het briefstembewijs en de witte enveloppe met daarin het stembiljet.
5. Zorg dat de oranje enveloppe voldoende is gefrankeerd.
6. Stuur de enveloppe per post naar een van de briefstembureaus. Het adres staat vermeld op de oranje enveloppe.

3501

U kunt in drie stappen uw stem uitbrengen:

1. Scheur het aangehechte briefstembewijs af, vul de datum in en zet uw handtekening.

2. Vul het stembiljet in met zwart, blauw, groen of rood en plaats het in de witte enveloppe.
In dit pakket vindt u uw stembiljet en een bijbehorende witte enveloppe. Op het stembiljet kunt u twee keuzes maken: eerst voor een partij én daaronder voor een kandidaat van die partij. Het is ook toegestaan om alleen een partij te kiezen of blanco te stemmen. Als u alleen een partij kiest gaat uw stem automatisch naar de eerste kandidaat. Uitleg over het nieuwe stembiljet vindt u op de site www.stemmenvanuithetbuitenland.nl.

3. Verstuur beide documenten in de oranje retourenveloppe.

Stop de witte stembiljetenveloppe samen met het ondertekende briefstembewijs in de oranje retourenveloppe. Vergeet niet om de retourenveloppe voldoende te frankeren. Het dichtstbijzijnde briefstembureau is op de enveloppe voorgedrukt. U kunt het adres eventueel wijzigen naar een ander briefstembureau. De briefstembureaus vindt u op <http://www.denhaag.nl/kiezersbuitenland>. Het briefstembureau moet uw stem uiterlijk op 15 maart 2017 om 15:00 uur lokale tijd hebben ontvangen. Ook kunt u de enveloppe sturen naar een ambassade die geen briefstembureau is. De enveloppe moet daar dan uiterlijk twee weken voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezing (dus uiterlijk 1 maart 2017) zijn aangekomen. De ambassade stuurt de enveloppe door naar het briefstembureau.

Op het briefstembureau wordt de oranje enveloppe geopend. De handtekening op uw briefstembewijs wordt gecontroleerd aan de hand van de handtekening op uw registratieformulier.

Uw stembiljet wordt daarna, nog in de witte enveloppe, in de stembus gedaan. Door de witte enveloppe blijft uw uitgebrachte stem gescheiden van uw identiteit als kiezer. Op 15 maart 2017 worden de witte enveloppes geopend en wordt uw stem geteld.

Meer informatie: www.denhaag.nl/kiezersbuitenland * +31 70 353 4400 * kbn.verkiezingen@denhaag.nl

Adres briefstembureau

U stuurt de oranje retourenveloppe met het stembiljet en ondertekende briefstembewijs terug naar het briefstembureau. Het retouradres staat vermeld op de enveloppe. U kunt de oranje retourenveloppe ook naar een ander briefstembureau sturen. Adressen van briefstembureaus kunt u vinden op www.denhaag.nl/kiezersbuitenland. Of u kunt de enveloppe persoonlijk bij het briefstembureau afgeven.

Let op!

Uw stem wordt alléén geteld als:

- u het stembiljet terugstuurt in de oranje retourenveloppe;
- uw retourenveloppe niet meer dan één stembiljet bevat;
- dit briefstembewijs door u is ondertekend;
- uw retourenveloppe voldoende is gefrankeerd;
- uw retourenveloppe op tijd binnen is bij het briefstembureau.

Een vervangend briefstembewijs aanvragen

Bewaar dit bewijs goed. Zonder briefstembewijs kunt u niet stemmen. Raakt u dit briefstembewijs kwijt, vraag dan een vervangend briefstembewijs aan. Dat kan schriftelijk tot en met vrijdag 3 maart 2017 of mondeling in persoon aan de balie van de gemeente Den Haag tot en met maandag 6 maart 2017 12.00 uur. Meer informatie op www.denhaag.nl/kiezersbuitenland

Een nieuwe oranje retourenveloppe aanvragen

Zonder oranje retourenveloppe kunt u niet stemmen. Raakt u de oranje retourenveloppe kwijt, dan kunt u een nieuwe oranje retourenveloppe aanvragen bij de gemeente Den Haag via kbn.verkiezingen@denhaag.nl

Strikt persoonlijk!

Dit briefstembewijs is alleen geldig voor de geadresseerde. Met dit briefstembewijs verklaart de burgemeester van de gemeente Den Haag dat u bevoegd bent per brief te stemmen.

achterzijde briefstembewijs